

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

На правах рукопису

Бутенко Ольга Григорівна

УДК 372:37.018

**Виховання
шанобливого ставлення до матері
у старших дошкільників**

13.00.08 – дошкільна педагогіка

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Кочубей Тетяна Дмитрівна,

кандидат педагогічних наук, доцент

Умань – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ	
ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАТЕРІ	
У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	10
1.1. Сутність поняття „ставлення” в парадигмі морального виховання	10
1.2. Виховання шанобливого ставлення старших дошкільників до матері як педагогічна проблема	23
1.3. Педагогічні умови виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку	34
Висновки з першого розділу	42
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА	
З ВИХОВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ	
ДО МАТЕРІ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	45
2.1. Теоретичні позиції організації експериментального дослідження	45
2.2. Характеристика вихідних рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників на констатувальному етапі	52
2.3. Експериментальна модель і методика виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників	92
2.4. Порівняльні результати рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників до і після формувального експерименту	141
Висновки з другого розділу	165
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТКИ	191

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна система дошкільної освіти потребує оновлення змісту і створення нових освітніх технологій, орієнтованих на соціалізацію дитини та становлення її особистості. Зважаючи на роль родини у цьому процесі в Концепції Державної цільової програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року виокремлюється завдання виховання в дітей шанобливого ставлення до родини як складник їхнього морального розвитку.

Різноманітні аспекти проблеми виховання дитини в родині висвітлено в дослідженнях сучасних учених (Л. Верб, А. Гончаренко, Т. Гурко, О. Докукіна, К. Журба, З. Зайцева, О. Киричук, О. Кисельова, О. Косарева, Т. Кочубей, Т. Кравченко, Р. Лемехова, Д. Луцик, М. Машовець, Т. Поніманська, О. Проскура, І. Рогальська, О. Хромова та ін.). Визначено науково-теоретичне підґрунтя взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні дитини (Т. Алексеєнко, Т. Жаровцева, В. Іова, А. Марушкевич, В. Постовий та ін.), методику взаємодії суспільного і родинного виховання (Л. Врочинська, А. Залізняк, А. Капська, О. Сердюк та ін.), формування сімейних взаємин і педагогічної культури батьків (І. Деснова, О. Зверєва, О. Калюжна, Л. Києнко-Романюк, І. Савченко, І. Сіданіч, І. Трубавіна, Т. Ушеніна та ін.). Доведено, що на ефективність виховання дитини в родині суттєво впливають її взаємини з матір'ю (О. Петренко, Л. Повалій, О. Тимофєєва та ін.).

Натомість в епоху глобальних економічних і суспільних змін сім'я зазнає глибокої кризи, піддається процесам соціальної та духовної деформації. Відбувається руйнація усталених морально-етичних норм життєдіяльності родини через зростання нестабільності шлюбу, конфліктність у взаєминах між подружжям, батьками і дітьми, ігнорування батьківських обов'язків, зміну соціального та психологічного статусу батьків, що негативно позначається на ставленні дитини до родини та її виховних функцій.

Незважаючи на численність наукових напрацювань із проблеми морального виховання дитини, залишаються недостатньо вивченими особливості й основні напрями діяльності дошкільних навчальних закладів щодо виховання в дітей старшого дошкільного віку шанобливого ставлення до матері як важливого складника морального виховання; не розроблено методики, спрямованої на педагогічну підтримку батьків у вихованні в дітей означеної моральної якості. Таким чином, сучасні умови породжують низку суперечностей між: суспільною потребою покращення морального виховання дітей дошкільного віку і недостатньою ефективністю взаємодії суспільного і сімейного виховання в цьому процесі; між необхідністю виховання в дошкільників шанобливого ставлення до матері і відсутністю методики його забезпечення.

Соціально-педагогічна значущість проблеми, її недостатня теоретична та методична розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження „Виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових робіт лабораторії „Дошкільна освіта: сутність, перспективи розвитку у XXI столітті” кафедри теорії та методик дошкільної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Тема дисертації затверджена вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 6 від 29.01.2007 р.) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 20.03.2007 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність педагогічних умов виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників.

Завдання дослідження:

1. Визначити зміст і структуру понять „шанобливе ставлення дитини до матері” і „вихованість в дитини шанобливого ставлення до матері”; уточнити співвідношення понять „відносини”, „взаємовідносини”, „ставлення”.

2. Визначити компоненти, критерії, показники і схарактеризувати рівні вихованості у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері.

3. Виявити й обґрунтувати педагогічні умови виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері.

4. Розробити й апробувати експериментальну модель і методику реалізації педагогічних умов виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері.

Об’єкт дослідження – моральне виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – методика виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження: виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників буде ефективним через реалізацію в роботі дошкільного навчального закладу таких педагогічних умов: інтеграції сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині; суб’єкт-суб’єктної зорієнтованості відносин у системі „дорослий-дитина”.

Для вирішення поставлених завдань використано такі **методи дослідження:** з метою обґрунтування змісту понять „шанобливе ставлення дитини до матері” і „вихованість в дитини шанобливого ставлення до матері”, визначення його структури, критеріїв, показників, педагогічних умов виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері, уточнення понятійного апарату дослідження використано метод аналізу й

узагальнення наукових даних філософської, психолого-педагогічної і методичної літератури; для визначення рівнів вихованості досліджуваного явища у старших дошкільників, особливостей впливу педагогів і батьків на процес виховання в дітей шанобливого ставлення до матері використано спостереження, бесіди, анкетування, вивчення продуктів діяльності дітей і планів навчально-виховної роботи вихователів дошкільних навчальних закладів; з метою визначення ефективності педагогічних умов виховання в дітей старшого дошкільного віку шанобливого ставлення до матері використано метод педагогічного експерименту; для виявлення достовірності експериментальної методики, кількісного та якісного аналізу отриманих даних використано методи математичної статистики.

Експериментальною базою дослідження виступили: навчально-виховний комплекс № 1 і дошкільні навчальні заклади №№ 3, 12, 14, 18, 30 (м. Умань Черкаської обл.), № 1 (сmt Маньківка Черкаської обл.), № 7 (м. Гайсин Вінницької обл.), № 1 (сmt Новоархангельськ Кіровоградської обл.) та Покотилівський дошкільний навчальний заклад Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. В основному експерименті взяли участь: 201 дитина старшого дошкільного віку, 86 батьків і 68 педагогів.

Наукова новизна дослідження: *уперше* науково обґрунтовано педагогічні умови виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників (інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині; суб'єкт-суб'єктна зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”); визначено зміст понять „шанобливе ставлення дитини до матері” (позитивне сприйняття дитиною емоційного, фізичного, психологічного образу матері, її статусу в родині і родинних відносинах, що засноване на моральних знаннях і досвіді дитини та відображається в моральних учинках стосовно матері, безумовній повазі, турботі, гуманності,

доброзичливості, довірі і допомозі) та його структуру (світоглядно-пізнавальний, емоційно-вольовий і дієвий складники), „вихованість в дитини шанобливого ставлення до матері” (відчуття і прояв дитиною поваги, пошани до матері, піклування, ніжності та турботи про неї) та його компоненти (інформаційно-змістовий, емоційно-ціннісний, поведінковий), критерії (когнітивний, емоційно-почуттєвий, діяльнісний), показники і схарактеризовано рівні (достатній, задовільний, низький) вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; розроблено експериментальну модель, що містить етапи (інформаційно-збагачувальний, рефлексивно-діяльнісний, інтегративно-творчий), форми та методи роботи з реалізації педагогічних умов виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку (інтегровані заняття, дидактичні ігри та вправи, ситуації морального вибору, повчальні історії, бесіди, читання й обговорення літературних творів тощо); *уточнено* співвідношення понять „відносини”, „взаємовідносини”, „ставлення”; набула подальшого розвитку теорія і методика морального виховання дітей у дошкільному навчальному закладі.

Практичне значення дослідження полягає в розробці методики виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку; методики діагностики рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; системи інтегрованих занять, дидактичних ігор і вправ, ситуацій морального вибору, повчальних історій, казкових подорожей, ігрових завдань, логічних ігор, дослідів, вправ-драматизацій, кросвордів, свят і розваг для дітей старшого дошкільного віку та циклу лекцій, семінарів-практикумів, бесід, психолого-педагогічних консультацій, тренінгів, дискусій, конференцій для вихователів дошкільних навчальних закладів і батьків, спрямованих на виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері.

Результати дослідження можуть бути використані в навчально-виховному процесі дошкільних навчальних закладів; у підготовці майбутніх

педагогічних кадрів для системи дошкільної освіти у змісті курсів „Дошкільна педагогіка”, „Теорія та методика співпраці з батьками”, „Сімейна педагогіка” тощо; у системі підвищення кваліфікації та перепідготовки вихователів дошкільних навчальних закладів; у розробці програм виховання дітей дошкільного віку і підготовці методичних посібників.

Науково-методичні матеріали і рекомендації щодо виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників впроваджено в навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів: № 12 (акт про впровадження № 77а від 16.09.2010 р.), № 14 (акт про впровадження № 12 від 7.10.2010 р.) (м. Умань Черкаської обл.), № 7 (акт про впровадження № 22 від 2.09.2010 р.) (м. Гайсин Вінницької обл.), № 1 (акт про впровадження № 7 від 15.09.2010 р.) (смт Новоархангельськ Кіровоградської обл.); факультету дошкільної освіти Інституту розвитку дитини Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт про впровадження № 51 від 5.10.2010 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорено на *міжнародних*: „Інновації у вищій освіті: проблеми та перспективи” (Кременець, 2007), „Роль едукативного середовища у підготовці вчителя сільської школи” (Умань, 2007), „Наука і вища освіта” (Запоріжжя, 2008), „Проблеми дошкільної та початкової освіти у контексті сучасного виміру” (Умань, 2008), „Спільна робота школи, сім’ї, громадськості з формування особистості, громадянина України” (Черкаси, 2010); *всеукраїнських*: „Проблеми дошкільної освіти України в контексті гуманізації освіти” (Умань, 2007), „Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи” (Переяслав-Хмельницький, 2008), „Дошкільна освіта у контексті розвитку суспільства: тенденції та перспективи” (Умань, 2009), „Особливості життєдіяльності дитини у сучасному дошкільному закладі” (Умань, 2010), „Сучасні тенденції розвитку теорії і практики дошкільної освіти” (Полтава, 2010), XVII Всеукраїнських

педагогічних читаннях „Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю” та VIII Всеукраїнських Захаренківських педагогічних читаннях „В. Сухомлинський і О. Захаренко: вивчати минуле, творити сьогодення, передбачати майбутнє” (Черкаси, 2010), „Теорія та практика оновлення сучасної дошкільної освіти” (Бердянськ, 2010), „Дошкільна освіта в умовах інтеграції: історія, проблеми, перспективи” (Ніжин, 2010), „Пріоритети нової особистісно-орієнтованої парадигми дошкільної освіти в Україні” (Умань, 2010); *міжвузівській*: „Проблеми гуманізації та демократизації дошкільної освіти” (Умань, 2009) науково-практичних конференціях; *педагогічній майстерні* „Педагогічне просвітництво в епоху українського бароко” (Умань, 2007); *звітних конференціях* Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, 2007-2011).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 19 одноосібних публікацій, з них: 10 – у фахових наукових виданнях України, 1 навчально-методичному посібнику та 8 тезах доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, двох розділів і висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел та 21 додатка. Основний зміст дисертації викладено на 190 сторінках. Робота містить 3 рисунки, 30 таблиць, що обіймають 1 сторінку основного тексту. Список використаних джерел містить 210 найменувань, що займають 20 сторінок. Додатки викладено на 97 сторінках.

РОЗДІЛ І.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ
ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАТЕРІ
У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

1.1. Сутність поняття „ставлення” в парадигмі морального виховання

Реалії сьогодення переконливо доводять актуалізацію складної та багатовимірної проблеми морального виховання підростаючого покоління. У цьому руслі невивченими залишається багато питань щодо взаємостосунків між батьками та дітьми, зокрема, виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників. Логіка дослідження вимагає насамперед звернутися до проблеми виховання та морального виховання, що розглядає взаємовідносини між людьми незалежно від вікової категорії.

Психолого-педагогічна наука трактує термін „виховання” по-різному. Ці відмінності, на думку учених (С. Литвиненко та ін.), пов’язані насамперед із історією розвитку того чи того суспільства, його соціально-економічним рівнем, типом політичної системи, культурою тощо.

С. Литвиненко, опираючись на дослідження ряду учених [101; 110; 117], виокремлює головні соціальні функції системи виховання: культурологічна (становлення культури індивіда, яка формується через засвоєння культури спільнот мікросередовища і суспільства в цілому), соціалізаційна (координація і керівництво через виховання процесом соціалізації індивіда), адаптаційна (ефективне освоєння індивідом нових життєвих ситуацій), аксіологічна (формування загальнолюдських цінностей у свідомості й поведінці індивідів та особистісної системи цінностей), нормативна (закріплення в поведінці особистості соціальних норм – еталонів поведінки), соціального контролю (прищеплювання суспільно схвалюваних звичок, формування звичаїв, що ґрунтуються на суспільних цінностях), інтегративна (об’єднання людей шляхом опанування зразків

поведінки, через усвідомлення потреб, врахування цілей та інтересів інших при досягненні власних інтересів, визнання спільних цінностей, що сприяє взаєморозумінню) [97].

Отже, слідом за С. Литвиненко, можемо підсумувати, що під вихованням слід розуміти „сукупність формуючих цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що забезпечує передачу із покоління в покоління накопиченого соціально-культурного досвіду, розвиток і формування особистості” (Б. Скіннер, А. Бандура та ін.); „цілеспрямоване управління процесом розвитку особистості, складова процесу соціалізації, що знаходиться під певним соціальним і педагогічним контролем і відбувається через освіту й організацію життєдіяльності вихованців” (І. Бех, О. Мудрик, О. Сухомлинська та ін.) [97, с. 48]. Результатом виховання особистості є її вихованість, яка насамперед проявляється у ставленні людини до самої себе та до довколишніх, що є головною умовою її всебічного гармонійного розвитку. В основі такого ставлення лежать загальнолюдські цінності.

Ми розглядаємо поняття „шанобливе ставлення” насамперед як компонент морального виховання, адже з позицій теорії та практики виховання шанобливе ставлення до інших входить до структури особистості як одне з провідних моральних понять. Отже, принципово важливою в аспекті нашого дослідження є зорієнтованість на розуміння поняття „моральне виховання” особистості.

Аналіз праць учених засвідчив, що проблеми морального виховання особистості досліджували видатні філософи, мислителі та педагоги різних країн та епох (М. Бердяєв, П. Блонський, В. Гегель, Г. Гельвецій, І. Гербарт, О. Духнович, І. Кант, П. Каптерев, Я. Коменський, А. Макаренко, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.).

Ґрунтовним аналізом найважливіших аспектів морального виховання та формування в учнів загальнолюдської моралі відзначаються дослідження І. Беґа, Н. Волкової, С. Волкової, Г. Іванової, М. Красовицького, В. Кузя, В. Кукушина, В. Мацулевич, Н. Мойсеюк, В. Руденка, Ю. Руденка,

О. Скрипченко, М. Фіцули, К. Чорної, О. Шпака, Л. Шульги, П. Щербаня та ін. Психологічні механізми становлення та розвитку моральних почуттів, уявлень, суджень, переконань і поведінки досліджували К. Альбуханова-Славська, С. Анісімов, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, С. Карпова, О. Кононко, Г. Кошелєва, В. Малахов, Ж. Піаже, Т. Репіна та ін. Специфіка та закономірності морального розвитку дошкільника стали предметом вивчення Ю. Аркіна, Р. Ібрагімової, Є. Субботського, С. Якобсон. Виокремили та експериментально обґрунтували педагогічні умови та засоби формування моральних норм у дітей А. Виноградова, І. Княжева, Т. Маркова, Л. Стрелкова. Формуванню моральної свідомості особистості присвячені праці Л. Артемової, Л. Божович, Р. Буре, Л. Виготського, В. Зеньковського, В. Нечаєвої, С. Рубінштейна та ін.

Аналізуючи творчу спадщину педагогів минулого та сучасних дослідників, можна простежити певну розбіжність у визначенні ними завдань і змісту морального виховання та виокремленні його складників. Так, філософія трактує моральне виховання як процес формування моральних цінностей, норм і правил, почуттів, принципів, навичок і звичок поведінки, рис характеру, моральних якостей [168, с. 367].

У сучасній педагогічній науці (Л. Артемова, А. Богуш, Р. Буре, Н. Виноградова, Г. Годіна, Л. Загік, О. Кононко, О. Косарева, В. Котирло, Г. Маркова, В. Нечаєва, Л. Островська, Л. Повалій, Т. Поніманська, Т. Титаренко та ін.) моральне виховання розуміється як цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Моральне виховання має свою специфічну мету, яка визначається домінуючими суспільними відносинами і духовними цінностями – становлення морально стійкої, цілісної особистості [56]. Основою морального виховання, на думку вчених (О. Гордійчук та ін.), є мораль, моральність, моральні норми та правила.

У словникових джерелах *мораль* визначається як „одна з форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм та оцінок, що регулює поведінку людей і виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції” [47, с. 201]. *Моральність* трактується як „етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі” [128, с. 297], „характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами” [47, с. 216]. Складниками моральності є: моральні почуття, сенсожиттєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси), моральні переконання, моральні відносини (моральна діяльність і моральна поведінка) [179].

Стрижнем моралі, за переконанням учених (А. Виноградової, О. Кузнецової, Ф. Шохіна), є *моральні норми* – „правило, зразок, еталон, що прийняті в певній спільноті стандарти поведінки, і регламентують відносини людей. Моральні норми регламентуються вимогами суспільства. Засвоєні людиною норми здебільшого визначають її діяльність і поведінку” [47, с. 234]. Загально визнаними нормами є „гуманізм, демократизм, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, ... правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно” [153, с. 362].

Основою становлення моральності є *моральна свідомість*, яка „визначається у вигляді відповідних правил, заповідей, моральних відносин. Одне із завдань виховання дітей полягає у тому, щоб прості норми моральності стали внутрішньою потребою, набули форму нахилів, звичок і виконувалися без зовнішніх і внутрішніх спонукань” [47, с. 234]. Під *моральною звичкою* розуміють „корисну для суспільства стійку форму поведінки, виконання якої стає життєвою необхідністю для людини. Саме

наявність потреби виконати певну дію відрізняє звичку від навичок поведінки. *Звичка* – це дія, яка здійснюється ніби-то машинально, постійно і при певних умовах. Моральний досвід людини є необхідним складником моральної звички” [120, с. 131-132].

Визначальною базовою категорією морального виховання є поняття *морального почуття* – постійного емоційного відчуття, переживання реальних моральних взаємин і взаємодій. Завдяки почуттям, моральна свідомість, яка передбачає знання моральних категорій, норм, принципів, усвідомлення своєї ролі й місця в суспільстві, набуває морального сенсу [56].

Довідкова література визначає *моральні цінності* як „загально визнані поведінкові стандарти, розроблені суспільством чи соціальною групою, переконання з приводу мети, яку необхідно досягнути, основних шляхів і засобів, що призводять до них. Це елемент культури, система соціального регулювання поведінки людей, основа вироблення моральних норм” [153, с. 387].

Суб’єктивною рушійною силою розвиненої моральної свідомості є *моральне мислення* – процес постійного накопичення і осмислення моральних фактів, ставлень і ситуацій, їх аналіз і оцінка, прийняття моральних рішень, здійснення відповідних виборів [56].

Моральні почуття, свідомість і мислення є основою і стимулом прояву *моральної волі*, без якої не існує справжньої моральності особистості. Вона реалізується в єдності морального почуття і свідомої непохитної рішучості здійснити свої моральні переконання в житті [56]. *Моральна діяльність* становить моральний бік суспільної діяльності, що спричиняється моральними мотивами: бажанням творити добро, підкорятися почуттю обов'язку, досягати морального ідеалу [99, с 44].

Завданням морального виховання є „формування моральної свідомості і моральної діяльності, яка полягає в цілеспрямованому розвитку моральних почуттів і формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини

відповідно до певної ідеології; здійснюється шляхом засвоєння національних традицій, багатства духовної культури народу, моральних норм і якостей, що є регуляторами взаємовідносин у суспільстві узгоджених дій і вчинків людей” [153, с. 544].

Слушною для нашого дослідження є теза, що моральне виховання ефективне тоді, коли його наслідком є самовиховання та самовдосконалення особистості. *Самовиховання* – це цілеспрямована дія індивіда на самого себе з метою вироблення бажаних рис характеру. *Самовдосконалення* – процес поглиблення загального морального стану особистості, поліпшення способу життя, підняття його на більш високий рівень [56].

Результатом морального виховання є *моральна вихованість* – здатність особистості свідомо відтворювати власну поведінку на засадах загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати власну поведінку та поведінку довколишніх (О. Кисельова, О. Котирло та ін.).

Відтепер розглянемо сутність поняття „шанобливе ставлення”, яке є домінантним в межах започаткованого дослідження. Наукове осмислення цього поняття значною мірою пов’язане з аналізом дефініцій „ставлення”, „пошана”, „повага”.

У науковій літературі поняття „*ставлення*” використовують як видове стосовно категорії „*відносини*” (І. Бех, О. Бодальов, Л. Божович, Н. Коломінський, Г. Люблінська, В. Семиченко, С. Рубінштейн та ін.). І. Сіданіч [166], досліджуючи проблему формування культури взаємин батьків і дітей, наводить перелік змістових відтінків вищезгаданої категорії, якими оперують дослідники під час аналізу взаємодії людей: „стосунки батьків і дітей” (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Докукіна, Т. Кравченко, В. Постовий, О. Хромова та ін.), „взаємини батьків і дітей” (Т. Алексеєнко, М. Боришевський, О. Кононко та ін.), „сімейні стосунки” (Л. Повалій та ін.).

Логіка дослідження припускає розгляд категорій „відносини” та „ставлення” у рамках трьох наукових аспектів: філософського, психологічного та педагогічного.

Філософи розглядають *відносини* як одну з основних логіко-філософських категорій, що відображає спосіб (рід) буття і пізнання [193, с. 110] як необхідний момент взаємозв'язку всіх явищ, зумовлений матеріальною єдністю світу. Основу дослідження проблеми відносин складає філософське питання про взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного у відносинах. У відносинах можна виділити як елемент об'єктивності, так і елемент суб'єктивізму. Відносини особистості об'єктивні, оскільки в них реалізуються об'єктивні цілі, потреби, досвід суспільства, але водночас суб'єктивні, тому що процес їх реалізації залежить від волі, бажання людини, проходить через її свідомість, забарвлюється її особистісними емоціями, настроями, бажаннями [11, с. 87].

У науковій психологічній літературі термін „відносини” одним із перших використав О. Лазурський, схарактеризувавши принципи організації психологічних ставлень. Під психологічними ставленнями учений розуміє „внутрішні переживання як зовнішні дії, вибіркового характер яких визначає індивідуальну своєрідність кожної конкретної особистості” [91, с. 215]. Психологи активно оперували поняттям „відносини” в дослідженнях у різноманітних контекстах: Л. Виготський висунув ідею інтеріоризації ставлень як обов'язкового моменту розвитку особистості дитини [45]; для С. Рубінштейна ставлення дитини до інших є генетично більш ранньою формою, ніж ставлення до себе [159]; за А. Петровським, відносини – це багаторівнева система міжособистісних зв'язків [132]; для В. М'ясищева відносини – система індивідуальних вибірових зв'язків особистості з різними аспектами об'єктивної дійсності [116]; в О. Леонтєва відносини – смислова сфера свідомості, спрямованість особистості [94]. Все ж чіткого визначення поняття „відносини” так і не було сформульовано, на це

неодноразово вказувала Л. Божович, визнаючи важливість його включення у вивчення особистості дитини [23].

Поділяючи думки Б. Ананьєва про структуру системи особистісних ставлень, Г. Люблінська висунула концепцію трьох основних складників (компонентів) ставлення: світоглядно-пізнавального, емоційно-вольового та дієвого. Будь-яке особистісне ставлення, за Г. Люблінською, можна вважати сформованим тільки за умови достатньої розвиненості основних компонентів в їх єдності [102, с. 32]. Така складна структура ставлення дозволяє розглядати його як системне особистісне утворення. При цьому світоглядно-пізнавальний складник представлений такими якостями особистості, як пізнавальна активність, різноманітні пізнавальні інтереси, широта світогляду. Емоційно-вольовий – проявом моральних відчуттів людини, що простежуються в органічному злитті з вольовим зусиллям особистості, її свідомій дисципліні. У дієвому складнику ставлення виокремлено такі якості особистості, як самостійність і творча активність [102].

Істотне уточнення щодо поняття „відносини” вніс К. Платонов [136], вказавши на двозначність цього терміна: як виразу суспільних відносин і ставлення особистості до дійсності та інших особистостей.

У структурі відносин психологи (О. Бодальов, Я. Коломінський, Б. Паригін) виділяють три основні компоненти: а) гностика (когнітивний або інформаційний); б) афектний (емоційний, емотивний); в) поведінковий (практичний). Компонент гностики (когнітивний) виступає як система засвоєних особистістю на рівні переконань соціальних знань – понять, правил, норм, оцінок, цінностей. Когнітивний компонент відносин передбачає наявність відносно стійкого пізнавального інтересу до моральних якостей особистості. Афектний (емоційно-мотиваційний) компонент передбачає особистісний сенс, який надається відносинам; емоційно-позитивні думки про довколишніх людей. Поведінковий (поведінково-діяльнісний) компонент характеризується сукупністю

узагальнених прийомів пізнавальної діяльності. Це прийоми фактичного і оцінного аналізу ситуацій і явищ, процесу вибору і постановки цілей, втручання в життєві ситуації; корекція намічених цілей і способів поведінки. Цей компонент передбачає прагнення й уміння особистості встановлювати доброзичливі контакти з іншими людьми [22; 68; 127]. С. Рубінштейн у структурі відносин поряд з вищезначеними компонентами виділяє змістовий, який базується на інформації з довкілля і є значущим для людини [159].

Найбільш глибоко та різнобічно проблема ставлень у психологічному плані у вітчизняній науці була розроблена В. М'ясищевим. У створеній ним концепції „психологічного ставлення” зазначається, що особистість, як цілісне явище, може бути усвідомлена, вихована та вивчена лише з позицій ставлень: „Від народження і до самої смерті людина вступає в систему об'єктивних соціальних відносин, що склалися. Ця система зв'язку людини з довколишнім світом і з самою собою є завжди найспецифічнішою характеристикою особистості” [115, с. 32]. Розкриваючи цю категорію, психолог визначив шляхи її використання для вивчення та формування особистості. Психологічні ставлення В. М'ясищев розглядав як „цілісну систему індивідуальних вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різноманітними напрямками об'єктивної дійсності” [116, с. 80], ввівши до їх структури види, напрями або часткові ставлення, а також потреби, емоції, інтереси, оцінки і переконання.

Дослідженням ставлень особистості присвячено низку наукових робіт, що лягли в основу започаткованої дисертаційної роботи. У контексті дослідження на особливу увагу заслуговує науковий доробок І. Бега, який, підтримуючи думку В. М'ясищева про цілісний характер ставлення, зазначає, що категорія „ставлення” „є ключовою для процесу формування і розвитку особистості, оскільки за її допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності: чи буде вона морально-конструктивною чи деструктивною стосовно індивіда”

[14, с. 151]. Провідним у ставленні, за твердженням ученого, є емоційний компонент. Ставлення особистості виникає в процесі накладання її емоцій на предмет, що певною мірою усвідомлюється, пізнається нею. Тож будь-яке за змістом ставлення завжди має емоційно переживатися людиною [12].

Ставлення є базовою категорією педагогічної науки. Серед публікацій останніх років чимало таких, що пов'язані з поняттям „ставлення” або опираються на неї як на основу діалектичного підходу до виховання (Л. Артемова [4-7; 108], М. Болдирєв [24], Л. Врочинська [42], М. Данилов [52], Л. Занков [60], Е. Заредінова [61], О. Косарєва [78], Л. Повалій [138], Т. Поніманська [139-144], І. Сіданіч [166] та ін.).

Ставлення у педагогіці трактується як вираз певних зв'язків, які встановлюються між особистістю й іншими людьми, а також різними аспектами довколишнього світу. Торкаючись сфери потреб, знань, переконань, вчинків і вольових проявів особистості, ці зв'язки так чи так позначаються на поведінці або розвитку особистості [195, с. 322]. Ставлення особистості відрізняються різноманіттям, проте можна виділити чотири основні групи ставлень, у яких особистість розкривається найповніше: а) ставлення людини до духовних і матеріальних цінностей; б) ставлення до своєї справи; в) ставлення до інших людей; г) ставлення до самого себе [195]. На думку А. Белкіна, „ставлення до інших людей накладає відбиток на весь процес психічного розвитку і виховання” [10].

Отже, аналіз літератури дозволив систематизувати особливості поняття „ставлення” в контексті різних наукових аспектів (філософського, психологічного, педагогічного) та відзначити специфіку досліджуваного поняття в рамках означених галузей пізнання.

Дослідження учених (Б. Ананьєв, Л. Божович, В. М'ясищев та ін.) дозволяють констатувати, що розвиток у людини ставлень до інших людей випереджає формування інших ставлень, наприклад, ставлення до праці і до себе самого. Наслідком таких ставлень є розвиток в особистості відчуття захищеності, створення сприятливої психологічної атмосфери для її

становлення. Подібну соціально-психологічну дію на особистість можуть чинити люди, якщо вони стають авторитетними, шанованими й емоційно привабливими для цієї особистості. Ця закономірність, на думку О. Тимофєєвої [183], дозволяє припустити, що виховання шанобливого ставлення залежить не тільки від ставлення особистості до довколишніх, але і від розвитку інших ставлень (наприклад, до батьківщини), які також генетично пов'язані з характером ставлень особистості до оточуючих. Як наслідок, підсумовує О. Тимофєєва, пошана передбачає таке ставлення до людей, у якому визнається перевага, гідність особистості. Це поняття розглядається як відчуття, пов'язане зі спрямованістю особистості, що його переживає й усвідомлює об'єкт пошани як свій ідеал, зміст якого визначається соціальним рівнем особистості. В основі пошани лежить визнання самоцінності чого-, кого-небудь.

Наступним аспектом дослідження є аналіз поняття „шанобливе ставлення”. У великому тлумачному словнику знаходимо такі визначення: „*Шана, пошана, шаноба* – почуття поваги, що ґрунтується на визнанні великих чеснот, суспільної ваги або позитивних якостей кого-небудь. // Зовнішній вияв почуття поваги до кого-небудь. *Шанобливий, шановливий* – який виявляє глибоку повагу, пошану до кого-небудь (про людину). *Шанувати* – 1. Відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану до когось; поважати. 2. Виявляти турботу, дбати про кого-небудь; піклуватися, доглядати. // Ставитися з особливою повагою, ніжністю, виявляючи турботу, піклування (переважно про членів родини)” [34].

Повага до людини розглядається етикою як один із найважливіших принципів моральності: „*Повага* - одна з найважливіших вимог моральності, яка передбачає такі відносини між людьми, при яких у відповідних діях, мотивах, а також в соціальних умовах життя суспільства визнається гідність особистості” [170, с. 96]. І. Кант зазначає, що пошана – це дань, яку ми не можемо не віддавати заслuzі, хочемо ми цього чи ні; в крайньому випадку

ми можемо зовні не виявляти її, але не можемо не відчувати її внутрішньо [63].

Пошана має складну різноаспектну характеристику і може бути властива різним суб'єктам (особі, групі людей, великій спільності), а також різним об'єктам (знову ж таки – особі, групі, великій спільності, природному об'єкту, Богу). Пошана буває спрямована суб'єктом на самого себе або в зовнішній світ. Предметом пошани можуть виступати різноманітні риси і властивості об'єкта: сила, розум, здібності, багатство, соціальний статус. Пошані можуть бути властиві неоднаковий ступінь свідомості, різна гострота переживань, різні способи прояву. Вона може бути вільною або вимушеною („він поважати себе змусив”), характеризуватися різними відтінками (пошана молодшого до старшого – шаноблива, слуги до господаря – ієрархічна, чоловіка до жінки – дбайлива тощо) [62].

Найважливішою властивістю пошани виступає її сполучуваність із іншими модусами морального ставлення. Вона може співвідноситися і з дружбою, і з суперництвом. Пошана може виступати фоном критики і самовдосконалення, основою щирості та довіри, умовою взаєморозуміння. Водночас справжній пошані протистоять не тільки презирство, приниження, байдужість, цинізм, егоцентризм, а й несправжні, збочені види пошани – догідливість, раболіпство, підлесливість, конформізм, підлабузництво, лестоці, а також жалість і задрість. Органічна єдність таких якостей особистості, як вияв турботи, ввічливості, слухняності, доброзичливості, співпереживання стосовно довколишніх отримала віддзеркалення в понятті „шанобливе ставлення до людей” [62].

Система ставлень людини, згідно наукового доробку В. Лаппо, закладається в дошкільному віці, який прийнято вважати періодом початкового становлення особистості. Ставлення виступають необхідним атрибутом життєдіяльності дитини і важливим чинником її особистісного розвитку. Саме в період дошкільного дитинства формуються фундаментальні якості особистості; закладаються основи світосприйняття,

ставлення до себе та свого місця в світі; відбувається опанування суспільних цінностей. [92].

Загальновідомо, що найбільш значущими людьми на первинних етапах особистісного розвитку є батьки, саме вони закладають основи моральності в дитині, визначають специфіку її ставлення до довкілля і до самої себе. Отже, виховання у дитини шанобливого ставлення до власних батьків є обов'язковою умовою прояву дітьми цієї моральної якості і до інших людей.

Шанобливе ставлення до батьків, за О. Тимофєєвою [183], є важливою властивістю гуманної особистості, яка проявляється у ставленні до батьків як до цінності і означає прагнення їх зрозуміти, співпереживати, проявляти посильну турботу про них. Означене поняття включає такі ознаки: слухняність, допомога, співпереживання стану близької людини (емпатія), доброзичливість. Науковець зазначає, що процес виховання шанобливого ставлення дітей до батьків є єдністю трьох компонентів, взаємозв'язаних між собою: 1) когнітивного (наявність знань про зміст поняття „шанобливе ставлення”); 2) емоційного (вміння розрізняти емоційний стан батьків і адекватно на нього реагувати; прояв співчуття, співпереживання до батьків); 3) діяльнісного (встановлення співпраці в процесі взаємодії з батьками; надання їм дієвої допомоги).

Серед причин, що сприяють прояву дітьми неповаги до батьків, О. Тимофєєва виділяє такі: грубе поводження дорослих зі своїми батьками; втрату дітьми пошани до своїх батьків, коли останні живуть між собою не в мирі і злагоді; невміння узгоджено і послідовно пред'являти дітям належні вимоги; батьки у присутності своїх дітей дозволяють собі розповідати про непристойні події з власного життя; прояв батьками асоціальної поведінки. Внаслідок цього традиційні ставлення (слухняність, пошана до старших) виявляються витісненими з сучасного життя, а на зміну їм приходять активне протистояння авторитету дорослих, ігнорування думки батьків, педагогів. Через духовну і психологічну порожнечу сімейних ставлень діти

обтяжуються перебуванням в рідній домівці, віддаючи перевагу спілкуванню в компанії однолітків [183]. У зв'язку з цим виховання шанобливого ставлення до батьків повинне здійснюватися не тільки в рамках сімейного інституту, але і в сучасному освітньому процесі дошкільного навчального закладу.

Отже, в пункті 1.1 наведена дефінітивна характеристика філософських та психолого-педагогічних термінів, які виконують функцію понятійно-категоріального апарату дослідження процесу виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників. З'ясовано, що, ставлення є ключовою категорією у формуванні і розвитку особистості. За своєю структурою будь-яке ставлення складається з трьох складників: світоглядно-пізнавального, емоційно-вольового та дієвого (Г. Люблінська). На основі уточнення співвідношення понять „ставлення”, „відносини”, „взаємовідносини”, а також аналізу понять „повага”, „пошана”, вдалося дійти висновку, що шанобливе ставлення є інтегральною характеристикою особистості, що об'єднує поняття „ставлення” і „пошана”.

Оскільки об'єктом дослідження є моральне виховання дітей старшого дошкільного віку, вважаємо за доцільне в наступному пункті зупинитися на психолого-педагогічній характеристиці дітей означеного віку й аналізі наукових праць, що лягли в основу започаткованого дослідження.

1.2. Виховання шанобливого ставлення старших дошкільників до матері як педагогічна проблема

Численні дослідження у психолого-педагогічній науці свідчать про важливість перших семи років життя дитини (Л. Артемова [4-7; 108], А. Богуш [19-21], Л. Божович [23], Р. Буре, Н. Виноградова [38], Д. Ельконін [203], Р. Жуковська [57], Л. Загик, Я. Коломінський [69], О. Кононко [71-73], В. Мухіна [111-114], Н. Непомняща [118], В. Нечаєва, Л. Островська, Т. Поніманська [139-144], О. Проскура [150] О. Скрипченко [167],

Т. Титаренко [185-186] та ін.). Про значення цього періоду для розвитку особистості зазначав К. Ушинський: “Характер людини в значній мірі формується в перші роки її життя, і те, що закладається в характер протягом перших років життя, – стає другою натурою людини... Усе, що засвоюється людиною потім, ніколи не має тієї глибини, якою відрізняється усе засвоєне у дитячі роки” [191, с. 6].

Сучасна наука нараховує декілька підходів до здійснення вікової періодизації. У дослідженні ми орієнтуємося на періодизацію, розроблену Л. Виготським, згідно з якою дошкільний вік – це період життя дитини від 3 років до 6 (7) років. Виокремлюють молодший (від 3 до 4 років), середній (від 4 до 5 років) і старший дошкільний вік (від 5 до 6 (7) років).

Старший дошкільник починає керуватися у своїй поведінці моральними нормами. В. Мухіна, О. Кононко відмічають цей віковий період як час становлення особистості, коли, формуються первинні світоглядні уявлення. Психологи доходять висновку, що дошкільник починає усвідомлювати себе в контексті „Я серед інших” і керується соціальними мотивами у своїй поведінці [72, с. 99; 111; 114].

Учені (О. Запорожець, Л. Божович, О. Леонтьєв) характеризують дошкільне дитинство як період розвитку механізмів поведінки особистості. Дитина-дошкільник оволодіває нормативною (ігровою) діяльністю і нормативною поведінкою. На основі оволодіння першими моральними інстанціями і розвитку довільності всіх психічних процесів здійснюється інтенсивне формування моральної сфери особистості (Л. Виготський, Д. Ельконін). Як відзначають учені (Л. Виготський, Д. Ельконін, Л. Божович, В. Мухіна, Є. Субботський), саме в дошкільному віці починає формуватися моральна регуляція. Моральність дитини пов’язана з внутрішньою мотивацією її поведінки, що дозволяє робити дитині правильний моральний вибір (Л. Божович, В. Мухіна). У процесі морального виховання в безпосередньому спілкуванні і спільній діяльності з дорослими у дитини формуються моральні якості, які, закріплюючись у

моральному досвіді дитини, обумовлюють її моральні дії, вчинки і взаємини. У період дошкільного дитинства формуються високі соціальні мотиви і благородні почуття (І. Бех): „Від того, як вони будуть виховані в перші роки життя дитини, багато в чому залежить увесь її подальший розвиток” [18, с. 16].

На розвиток моральних якостей і почуттів дітей істотно впливає зародження і розвиток самооцінки, поява якісно нових форм спілкування, опосередкованих мотивів, накопичення життєвих вражень, формування нових видів діяльності (Л. Божович, Т. Маркова, Я. Неверович та ін.). Ці психологічні новоутворення дозволяють вести мову про можливість виховання шанобливого ставлення до оточуючих, зокрема до матері, у старших дошкільників.

Започатковуючи власний науковий пошук, вважали за необхідне насамперед вивчити та проаналізувати наявні психолого-педагогічні джерела, які прямо чи побічно торкаються теми дослідження і які в подальшому стануть підґрунтям для вироблення ефективної методики виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері.

Одними з перших, хто присвятив свої дослідження проблемам моральної поведінки дошкільників стали Є. Бордиченко [25], М. Боришевський [26], В. Горбачова [49], В. Котирло [79], О. Кульчицька [90], чиї дослідження довели, що провідною умовою формування навичок моральної поведінки дитини є виховне середовище.

Заслужують на увагу концептуальні засади психології [44; 134; 160] про взаємозумовленість інтелектуального й емоційного компонентів свідомості. Дослідження учених переконують, що у своїй поведінці дитини переважно керується емоціями та почуттями, які перетворюються в мотиви й спонукають до певних дій. З огляду на це, вважаємо за доцільне звернутися до досліджень, які проголошують пріоритетність розвитку емоційної сфери дошкільників [39-40; 194]. Психологи (В. Котирло, А. Кошелєва, Г. Лаврентьєва, Я. Неверович, Ю. Приходько, Л. Стрелкова

Т. Титаренко, С. Тищенко та ін.) наголошують, що становленню суспільної поведінки дитини, розвитку її ціннісного ставлення до себе та до інших людей сприяє позитивне ставлення до довколишнього. В основі розвитку гуманних почуттів дитини лежать позитивні емоції, отримані під впливом доброзичливого ставлення до неї інших людей: “...Гуманні почуття формуються і розвиваються в процесі реальної взаємодії дитини з дорослими та ровесниками. Їх розвиток тісно пов’язаний з формуванням морально-етичних уявлень, становленням досвіду власної поведінки” [39, с. 6].

На переконання, Т. Поніманської моральне виховання – це „основа формування особистості” [144, с. 26], сутність якого полягає у формуванні моральної позиції, ціннісних орієнтацій, інтересів і потреб особистості. Учена зазначає, що „успішність цього процесу залежить від єдності моральної свідомості і поведінки. Визначальною у ньому є роль дорослого як „соціального провідника”, зразка для наслідування, організатора соціального досвіду дитини” [143, с. 216]. Досліджуючи різні аспекти морального виховання, Т. Поніманська зазначає: “...Найближчі дорослі – батьки, члени родини, педагоги – відіграють вирішальну роль в усвідомленні й переживанні дитиною таких моральних категорій, як доброта, любов, щастя, гідність людини, честь роду, відданість батькам, вірність, а не абстрактні образи вождів і героїв. Ці моральні категорії є загальнолюдськими і вічними. А цінності, що відповідають їхньому змісту, формують здатність завжди лишатися Людиною за умов змінного соціуму, конкуренції та соціальних негараздів” [139, с. 6].

Психолого-педагогічна наука має вагомий напрацювання з проблеми сімейного виховання. Положення про вирішальну роль сім’ї у розвитку дитини, залученні її до загальнолюдських цінностей обґрунтовано у працях Г. Ващенка, О. Захаренка, В. Зеньковського, Я.-А. Коменського, Я. Корчака, П. Лесгафта, Н. Лубенець, Т. Лубенець, А. Макаренка, І. Огієнка, Й. Песталоцці, С. Русової, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинського, Г. Сковороди,

В. Сухомлинського та ін. Аналіз наукових джерел засвідчив, що різноманітні параметри виховного впливу родини на дитину вивчає багато сучасних учених. Зокрема, проблеми психології родинних взаємин, ефективності сімейного виховання висвітлено у працях І. Бега, Л. Божович, М. Боришевського, Т. Зелінської, І. Кона, Л. Орбана та ін. Питання діяльності інституту батьківства в оновленому українському суспільстві, сутності і закономірностей взаємодії батьків і дітей стали предметом наукових розвідок Т. Алексеєнко, О. Докукіної, З. Зайцевої, К. Журби, Т. Кочубей, Т. Кравченко, Л. Повалій, В. Постового, О. Хромової та ін. Моральних аспектів підготовки школярів та молоді до виконання батьківських і материнських функцій торкаються А. Антонова, В. Бойко, Т. Гурко, З. Зайцева, О. Кононко, Р. Лемехова, Д. Луцик, М. Машовець та ін.

Досліджуючи шляхи впливу сім'ї на становлення особистості дитини, А. Петровський довів, що поведінка дитини залежить від взаємовідносин між дітьми та дорослими в сім'ї. Учений пояснює таку залежність намаганням дитина в усьому копіювати батьків та інших членів родини. Якщо в сім'ї панують шанобливі відносини, засновані на взаємній повазі, доброті, співчутті, то й поведінка дітей буде характеризуватися такими ж якостями, і, навпаки, неповага один до одного, небажання допомогти, знайдуть своє відображення в аморальній поведінці дитини. [133]. Сім'я створює сприятливий емоційно-психологічний мікроклімат, заснований на неповторному родинному теплі та батьківській любові. В умовах родини в дитини формується характер, звички, ставлення до себе та інших людей. Сім'я – школа життя, яка дає своєрідні тренувальні уроки виконання певних функцій (Т. Алексеєнко, М. Боришевський, О. Докукіна).

В основу започаткованого дослідження лягли наукові праці, в яких відображено специфіку дітей старшого дошкільного віку та положення про те, що цей вік є найсприятливішим для встановлення позитивних батьківсько-дитячих взаємин. Зупинимось на аналізі окремих дисертаційних досліджень.

Досліджуючи проблему батьківсько-дитячих взаємин, О. Косарева [78] під гармонійними взаєминами батьків і дітей розуміє відносини, засновані на узгодженні основних компонентів взаємин (довірче рівноправне ставлення, особистісно зорієнтований стиль спілкування, урахування індивідуальних потреб батьків і дітей). Учена визначила й експериментально перевірила педагогічні умови формування гармонійних взаємин батьків і дітей старшого дошкільного віку, а саме: організований процес взаємодії, що орієнтується на індивідуальність, своєрідність дитини; сприяння педагогів батькам в усвідомленні своїх почуттів стосовно дітей; організація вихователями групових форм обміну досвідом між батьками щодо їх взаємодії з дітьми, метою яких є відбір та закріплення прийнятних форм, що використовуються для створення ефективних батьківсько-дитячих взаємин, організація психолого-педагогічної освіти батьків з проблем виховання дітей. Серед причин конфліктних ситуацій у батьківсько-дитячих взаєминах О. Косарева виокремила неузгодженість вимог, очікувань та реальних оцінок дитячої поведінки, ефект неадекватності в структурі потребово-мотиваційної сфери особистості й особистісні проблеми дорослого, що спостерігається в невмінні організувати позитивну взаємодію зі своєю дитиною.

І. Сіданіч [166] розуміє культуру взаємин батьків і дітей як рівень міжособистісних взаємин, в основі яких лежать морально-етичні цінності і норми життєдіяльності сучасної української сім'ї, доброзичливе, чуйне і щире ставлення батьків і дітей одне до одного. Зовнішньо вона проявляється як взаєморозуміння, взаємодопомога і взаємоповага, головними засобами вираження яких є культура сімейного спілкування, культура поведінки і культура мовлення. Дослідницею з'ясовано, що виховання культури взаємин батьків і дітей – складний процес, зумовлений як ієрархічною структурою мотиваційної сфери культури міжособистісних взаємин, так і всебічним впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Причину низького рівня сформованості культури взаємин батьків і дітей автор убачає в

недостатній підготовці педагогів до роботи з батьками з проблем виховання культури міжособистісних взаємин (низький рівень загальнопедагогічних знань, умінь і навичок, педагогічної культури, нестача сучасних методичних посібників, розробок і рекомендацій, недосконалість педагогічних технологій). Відповідно, ефективність виховання культури взаємин батьків і дітей, за переконаннями І. Сіданіч, підвищується завдяки теоретичній та методичній підготовці педагогів до роботи з батьками; засвоєнню батьками і дітьми знань про основні правила та принципи культури батьківсько-дитячих взаємин; набуттю батьками і дітьми досвіду культури міжособистісних взаємин; виробленню умінь і навичок з досліджуваної проблеми.

За переконанням Н. Демидової [53], гуманізація дитячо-батьківських взаємин, емоційне благополуччя дитини і дорослих членів родини можливе лише за умови прилучення всіх суб'єктів виховного процесу (дітей, педагогів, батьків) до культурно-історичного ідеалу сім'ї, його відродження в життєдіяльності родини з врахуванням сучасних реалій. Ідеал сім'ї, зауважує Н. Демидова, базується на моральних принципах сімейної взаємодії (любов, взаєморозуміння, взаємовідповідальність, підтримка тощо), престижі материнства і батьківства, культі предків тощо.

Заслуговують на увагу наукові розвідки, що мали за мету дослідити педагогічні погляди та окремі аспекти діяльності В. Сухомлинського, чия батьківська педагогіка зорієнтована на виховання у дітей почуття любові до батька й матері, поваги до старших тощо. Підтвердженням цього є дисертація О. Петренко [131], присвячена аналізу спадщини великого педагога щодо виховання у дітей любові до матері, та О. Тимофєєвої [183], у якій обгрунтовано концепцію виховання шанобливого ставлення молодшого школяра до батьків у педагогічній спадщині павлиського директора.

Вихованню у підлітків поваги до батьків засобами етнопедагогіки присвячене дослідження Л. Повалій [138]. Дослідниця трактує поняття „повага до батьків” як інтегративну, динамічну моральну якість, утворену на

основі синтезу мотивів позитивного ставлення, певних моральних знань та гуманних вчинків дітей стосовно батьків. Пошана до старших, переконана дослідниця, найбільш успішно здійснюватиметься за умов врахування вікових особливостей дітей, дотримання принципу наступності у формуванні поваги до батьків з врахуванням наявного рівня її сформованості, диференціювання та індивідуалізації роботи з батьками і дітьми.

Визначено низку теоретичних положень, дотичних проблематиці нашого дослідження, у яких виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення представлене окремими його проявами: гуманні взаємини (Л. Артемова, А. Гончаренко, В. Котирло, В. Павленчик, Т. Поніманська), милосердя (І. Княжева), чуйність (М. Воробйова, Т. Пономаренко), турботливість (І. Дьоміна, М. Тимошенко), співчуття та співпереживання (Г. Кошелева, Л. Стрелкова), взаємодопомога (А. Виноградова, Л. Пеньєвська, Т. Репіна). Серед умов, що сприятимуть вихованню зазначених якостей особистості, учені виділяють встановлення чітких правил взаємин, використання у навчально-виховному процесі прикладу (М. Тимошенко [184]); спеціальна організація різних видів діяльності та спілкування дітей в групі дошкільного навчального закладу і сім'ї (І. Княжева); гуманізація взаємин між дорослими і дітьми у всіх формах навчально-виховної роботи у дошкільному навчальному закладі; створення позитивного емоційного клімату у колективі; взаємодія дошкільного навчального закладу з батьками щодо гуманізації їхнього спілкування з дітьми (О. Козлюк [67]).

Одним із вирішальних чинників забезпечення ефективності процесу морального виховання дітей дошкільного віку є взаємодія родинного та суспільного виховання. У цьому плані заслуговує на увагу дослідницький доробок А. Залізняка [59]. У ході вивчення форм і методів взаємодії вихователів і батьків з питань морального виховання дітей старшого дошкільного віку автором з'ясовано, що успіх залежить від гармонії

взаємин, які складаються між ними; вироблення єдиних вимог до старшого дошкільника у сім'ї та дошкільному закладі; створення умов батьками і вихователями для розвитку моральної свідомості, почуттів та поведінки дітей; організації педагогічної просвіти батьків в інтересах морального виховання старших дошкільників. Здійснюючи взаємодію вихователів і батьків, А. Залізник радить використовувати методи: переконання (обмін думками, пояснення, висловлювання своїх думок), вправлення (особистий приклад педагога та батьків, прохання, доручення, наказ, показ-інструкція, практичні заняття з елементами тренінгу), метод педагогічної оцінки (похвала, подяка, зауваження, заохочення).

Л. Врочинська [42] у гуманній поведінці дошкільників виокремлює такі складники, як гуманна поведінка стосовно себе; гуманна поведінка стосовно інших людей, гуманна поведінка стосовно довкілля. Гуманну поведінку дітей дошкільного віку, на думку дослідниці, варто розглядати в єдності її основних компонентів: когнітивного (уявлення дітей про складові змісту і способи прояву гуманної поведінки), емоційно-мотиваційного (гуманні почуття та їх мотивація) і діяльнісного (гуманні вчинки та взаємини). Досвід гуманної поведінки набувається дітьми в процесі значущої діяльності: гри, спілкування, трудової і навчальної діяльності. Основним чинником забезпечення ефективності процесу виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку Л. Врочинська вважає педагогічну взаємодію – цілеспрямовану співдіяльність вихователів і батьків, засновану на взаємній довірі та спрямовану на обмін досвідом виховання у дітей гуманної поведінки на засадах розуміння їх індивідуальних особливостей та інтересів.

Частково торкаються досліджуваної теми науковці: О. Гордійчук (моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки) [50], Т. Фасолько (виховання відповідальної поведінки у дітей дошкільного віку) [192], В. Федорова (виховання культури поведінки у дітей 6-7-року життя), О. Кошелівська (стимулювання морального вибору дошкільників у процесі

педагогічного впливу) [85], Е. Заредінова (формування морально-ціннісних взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сучасній кримськотатарській сім'ї) [61].

Предметом вивчення низки наукових робіт (Л. Артемова, Р. Жуковська, В. Залогіна, Р. Іванкова, Т. Маркова, А. Матусік, О. Усова та ін.) стало виявлення особливостей виховної роботи в процесі гри та навчання, що дало змогу визначити найбільш ефективні засобами стимулювання процесу виховання у дошкільників шанобливого ставлення до матері. Дослідниками О. Кошелівською [85], Т. Фасолько [192], Н. Химич [196] доведена доцільність використання у роботі з дітьми спеціально створених ситуацій морального вибору.

Заслужують на увагу дослідження, спрямовані на визначення пізнавального потенціалу художньої літератури та творів усної народної творчості як могутнього засобу морального виховання дітей. Так, А. Виноградова [38] відзначає, що художня література сприяє виникненню у дітей емоційного ставлення до описаних подій та героїв літературних творів, до довколишніх людей та до дійсності [38]. Діти, на прикладах казкових сюжетів, спостерігають приклади моральних та аморальних стосунків; на прикладах казкових героїв вчаться оцінювати власну поведінку та поведінку довколишніх (С. Литвиненко [98]).

О. Кисельова серед педагогічних умов морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору виокремлює: забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі; комплексне розв'язання завдань з морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна) як на заняттях, так і в повсякденному житті; стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей; спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей [65]. Ю. Ледняк вказує на сприяння фольклору

гармонійному розвитку почуттів особистості, що впливає на її емоційно-чуттєву сферу [93].

Досліджуючи вплив родинно-побутової звичаєвості на особистісне становлення дитини, Р. Пріма визначила та структурувала компоненти, що сприяють цьому процесу: „спосіб життя родини, родинні міжособистісні стосунки, в основі яких почуття любові, поваги, доброти; зв'язок між поколіннями; родовідна пам'ять; систематична спільна праця у сім'ї; родинні й календарні свята; народні ідеали – мати як Берегиня родинного вогнища тощо” [148, с. 162].

В. Страшний узагальнив міркування, що з-поміж розмаїття засобів народної педагогіки чільне місце належить традиціям, оскільки вони ґрунтуються на менталітеті українського народу; містять основні підходи до морального виховання дитини; базуються на принципах природовідповідності, гуманізму, врахування індивідуальних та особистісних якостей зростаючої особистості [173].

Отже, протягом розвитку суспільства, на різних етапах історичного поступу, виокремились і ствердилися педагогічні положення, що є досить цінними для започаткованого дослідження: виховувати у дітей шанобливе ставлення до матері необхідно, починаючи з раннього дитинства; виняткова відповідальність за виховання пошани до матері покладається на педагогів і батьків; існує необхідність не лише дати дітям необхідний запас знань про шанобливе ставлення до матері, а й формувати практичні навички шанобливої поведінки дошкільників стосовно матері. Шанобливе ставлення розглядається насамперед як складник морального виховання, адже з позицій теорії і практики виховання повага до інших входить в структуру особистості як одна з провідних моральних якостей. На основі змісту домінуючих понять „виховання”, „моральне виховання”, „старший дошкільний вік”, уточнення співвідношення понять „відносини”, „взаємовідносини”, „ставлення”, у руслі дослідження поняття „шанобливе ставлення до матері” схарактеризовано як позитивне сприйняття дитиною

емоційного, фізичного, психологічного образу матері, її статусу в родині і родинних відносинах, що засноване на моральних знаннях і досвіді дитини та відображається в моральних учинках стосовно матері, безумовній повазі, турботі, гуманності, доброзичливості, довірі і допомозі. Результатом такого виховання є *вихованість шанобливого ставлення до матері*, що виявляється у відчутті і прояві дитиною поваги, пошани до матері, піклуванні, ніжності та турботі про неї.

Таким чином, поєднання історико-педагогічних підходів з досягненнями сучасної науки забезпечує реальні можливості для виявлення й обґрунтування педагогічних умов виховання у дітей старшого дошкільного віку шанобливого ставлення до матері, що і є предметом подальшого дослідження.

1.3. Педагогічні умови виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку

Відповідно до порушеної проблематики здійснено пошук комплексної методики виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку. При доборі доцільних методів й педагогічних умов процесу виховання у дітей поваги до матері ми опиралися на результати констатувального етапу дослідження, наукові дослідження в царині дошкільної педагогіки й узагальнення досвіду роботи дошкільних навчальних закладів, що слугували базою дослідження.

Процес виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері потребує визначення та обґрунтування педагогічних умов, що впливають на підвищення ефективності цього процесу.

Одним із основних чинників забезпечення ефективності процесу виховання дітей дошкільного віку є взаємний вплив, взаємопроникнення сімейного та суспільного виховання [42; 59]. Відсутність єдності та наступності вимог до змісту виховання між дошкільним закладом і родиною

є великою перепоною у процесі виховання підростаючого покоління. Необхідність взаємодії дошкільного і сімейного виховання обґрунтував ще у ХІХ ст. засновник дитячих садків німецький педагог Ф. Фребель, який убачав дитячий садок продовжувачем виховання дитини в родині.

Про необхідність взаємодії родинного та суспільного виховання красномовно свідчать дослідження багатьох науковців: А. Ковальова, М. Крулехт, П. Лесгафта, Н. Побірченко, В. Сухомлинського, З. Теплової та ін., які наголошують, що спільна робота батьків і педагогічного колективу є важливою умовою засвоєння дитиною соціального досвіду поведінки. Дослідники дошкільного дитинства (Л. Артемова, А. Богущ, Р. Буре, О. Запорожець, О. Кононко, В. Котирло, О. Усова та ін.) зазначають, що два соціальні інститути – сім'я та дошкільний навчальний заклад – виконують свої специфічні виховні функції і не можуть замінити один одного, а мають взаємодіяти, здійснюючи повноцінний розвиток особистості дошкільника.

Педагогічні засади співпраці батьків і педагогів стали предметом численних наукових розвідок: етико-педагогічні вимоги до взаємин із дітьми та їхніми батьками розглядав І. Гребенніков; принципи взаємодії родини і дошкільного закладу вивчали Л. Загик і Т. Маркова; Л. Островська розробила зміст і методи педагогічної освіти батьків. На необхідність створення у дошкільному навчальному закладі умов для співпраці родини та педагогів у моральному вихованні дітей вказують Т. Алексеєнко, Л. Божович, А. Залізник, В. Постовий та ін.

Досліджуючи процес взаємодії дошкільного навчального закладу та сім'ї у вихованні гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку, Л. Врочинська зазначає, що звернення до історичного минулого дозволяє констатувати, що історія розвитку сім'ї, освіти та суспільства невіддільні одне від одного. Дослідженнями доведена, особлива роль матері у становленні особистості дитини, її фізичного розвитку та психологічного благополуччя. У цьому випадку мати виступає не як біологічний чинник, а

як дорослий, що несе дитині всю людську культуру та способи її освоєння (Л. Виготський, М. Лісіна). Л. Врочинська дійшла висновку, що внаслідок порушення емоційно-особистісного контакту з найдорожчими і найближчими людьми, дитина покладається не на любов батьків, а шукає уваги та підтримки в педагогів та працівників дошкільного закладу. А це, на думку дослідниці, активізує проблему співробітництва двох соціальних інститутів – родини та дошкільного навчального закладу [42].

Основними нормативними документами, якими сьогодні керуються у своїй роботі дошкільні навчальні заклади України, є Базовий компонент дошкільної освіти, що визначає вимоги до змісту та обсягу дошкільної освіти та затверджена Міністерством науки та освіти України Базова програма розвитку дитини дошкільного віку „Я у Світі”. Програма розкриває специфіку впливу різних соціальних інститутів на особистість дитини дошкільного віку, відводячи чільне місце у цьому процесі сім’ї. У розділі „Оптимізація взаємодії педагога з батьками” зазначено: „Ефективне впровадження Базової програми „Я у Світі” потребує оновлення стратегії й тактики взаємодії педагогів з батьками, зміни її векторів та акцентів, осучаснення предмета розмов, розширення спектру життєвоважливих проблем, надання зустрічам більшої щирості, відвертості, конструктивності, звільнення від надмірної формалізованості. Об’єднання зусиль допоможе створити широкий розвивальний простір, сприятливий для повноцінного буття дитини в сім’ї та дошкільному закладі...” [8, с. 325]. Автори програми пропонують оновлені завдання, зміст співпраці педагогів і батьків, умови оптимізації цього процесу.

Дошкільний навчальний заклад традиційно зорієнтований на пізнавальний розвиток дітей, тоді як сімейне виховання здебільшого здійснюється „мовою емоцій” [53]. Досліджуючи процес формування у дошкільників „образу сім’ї”, Н. Демидова відзначає, що саме в родині відбувається процес накопичення різноманітних вражень, виникають перші уявлення, отримується досвід емоційного переживання сімейних ситуацій,

засвоюються способи взаємодії з близькими людьми.

Дані, отримані під час констатувального етапу дослідження, засвідчують, що окремі аспекти сімейного життя для дитини виявляються недоступними осмисленню, аналізу, оцінці і часто залишаються на рівні сприйняття та емоцій. Як наслідок – у дитини формуються спотворені уявлення про батьків, їхнє ставлення до неї, нешанобливе ставлення дитини до членів родини тощо. Певною мірою вплинути на такий стан може дошкільний навчальний заклад. Саме дошкільний заклад має можливість збагачувати, уточнювати, узагальнювати, коректувати уявлення дітей про сім'ю, сімейний устрій, формувати ціннісні орієнтації, організовувати діяльність дітей, у якій знайдуть місце прояви відчуття шанобливого ставлення дітей до батьків, зокрема до матері.

Соціально-педагогічні дослідження переконливо доводять, що родина виявилася відокремленою від навчально-виховного процесу, а це, у свою чергу, призвело до педагогічної некомпетентності членів сім'ї у справі виховання дітей. З цією метою необхідно здійснювати педагогічне просвітництво батьків, що передбачає їхню достатню підготовленість до виховання дітей за умов сім'ї. У ролі керівника й організатора в цьому процесі повинен виступити дошкільний навчальний заклад, який озброїть членів родини знаннями про сучасні освітні завдання, роль вікових та індивідуальних особливостей дитини, методи всебічного розвитку особистості тощо. Однак вважаємо, що основний акцент у роботі з батьками має бути на моральному вихованні, оскільки сім'я відіграє провідну роль у вихованні у дитини шанобливого ставлення до матері.

Дослідження провідних науковців (Т. Алексеєнко, Л. Артемової, А. Богуш, Л. Врочинської, О. Кононко, В. Котирло, Г. Лактіонової, В. Постового та ін.), а також практика роботи дошкільних навчальних закладів з питань виховання у дітей шанобливого ставлення до матері свідчать, що успіх співпраці дошкільних закладів із сім'ями залежить від низки обставин: відмова педагогів від проголошення готових рецептів, а

налаштування на спільне розв'язання цієї проблеми; створення в процесі співпраці атмосфери довіри, взаєморозуміння та відкритості для контактів; дотримання етики партнерства; уміння домовлятися, узгоджувати позиції, знаходити компроміс; прояв поваги до дитини та її батьків; залучення батьків до виховного процесу дошкільного закладу; ознайомлення педагога з умовами життя дитини в сім'ї; активізація та урізноманітнення форм взаємодії з родиною тощо.

Отже, беручи до уваги вищезазначене та підвищену увагу науковців до проблеми взаємовпливу двох соціальних інститутів – родини та суспільного виховання, – можна констатувати, що сучасні тенденції в суспільстві характеризуються підвищенням престижу сім'ї та ролі сімейного виховання, як вирішального чинника становлення особистості дитини-дошкільника. Зважаючи на це, ми дійшли висновку, що для виховання у дітей старшого дошкільного віку шанобливого ставлення до матері необхідна взаємодія та взаємопроникнення родинного і суспільного виховання; вирішальним у змісті роботи з батьками має стати активне залучення сімей до співпраці з дошкільним закладом.

Отже, було обрано першою педагогічною умовою інтеграцію сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників.

У дошкільному навчальному закладі дитина вступає в різноманітні контакти з однолітками та педагогами. Однією з провідних характеристик колективу є його психологічний клімат, який впливає на моральну вихованість дитини в цілому. В основі такого клімату – шанобливе ставлення до особистості, турбота про кожного, довірливі стосунки між дорослими та дітьми, батьками та педагогами, забезпечення взаємозв'язку складових особистості – фізичного, психічного та соціального.

Учені (А. Богуш, К. Журба, С. Ковальов, О. Кононко, Л. Пovalій, О. Савченко, Ю. Смородинська та ін.) доводять, що на формування та розвиток особистості дитини впливає низка психолого-педагогічних

чинників. Це насамперед загальний мікроклімат сімейного життя та комфортне розвивальне середовище в дошкільному навчальному закладі. А. Богуш під дитячою комфортністю розуміє „соціально-психологічні фактори, що визначають життєдіяльність дитини на позитивно-емоційному тлі... Створити для дитини комфортне середовище означає забезпечити для неї змістовне в усіх проявах, емоційно-насичене, позитивно забарвлене життя на всіх сходинках соціальних осередків: у сім'ї та дошкільному навчальному закладі” [20, с. 326].

У сім'ях, де панує сприятливий психологічний клімат, що характеризується добродушними, безконфліктними стосунками між дітьми та батьками, наявністю спільної діяльності, відчуттям дітьми захищеності та задоволення відносинами спостерігається у дітей шанобливе ставлення до матері. У сім'ях, де батьки обирають авторитарний чи ліберальний стиль спілкування з дітьми, психологічний клімат характеризується напруженими, конфліктними, вибірковими стосунками між дітьми та дорослими, відчуттям дітьми почуття тривоги та неповноцінності, відсутністю спільної діяльності та родинної єдності. Діти, що виховуються в таких умовах, не виявляють шанобливе ставлення до матері.

Як тільки дитина починає взаємодіяти з однолітками в дошкільному навчальному закладі, на неї вперше починають впливати не лише члени сім'ї. Тобто, коли дитина входить в соціальну групу, її поведінка потрапляє під вплив членів цієї групи. Вона намагається отримувати підтримку і любов, і її поведінка буде приймати ті форми, які підкріплюються однолітками. Вплив групи ровесників на моральне виховання дитини-дошкільника важко переоцінити. Особливу роль у розвитку особистості дитини відіграє педагог: саме він сприяє створенню найбільш сприятливого для навчально-виховного процесу мікросередовища, що сприяє психічному розвитку дошкільника і керує взаємовідносинами, що виникають в групі однолітків. Вивченню особистісних і професійних якостей педагога, його стилів взаємодії з вихованцями присвячені дослідження Б. Ананьєва,

О. Бодальова, Є. Панько та ін.

Для дитини важливим чинником є розуміння та підтримка її почуттів і потреб з боку вихователів і батьків, спокійне та довірливе ставлення до неї. Водночас розгніваний, дратівливий дорослий, який часто підвищує голос на дитину, пригнічує її природну активність, не задовольняє її потреби в спілкуванні, часто викликає в дошкільника почуття напруги та тривоги. В умовах позитивного емоційного ставлення з боку батьків і вихователя дитина ставиться до них із довірою. Добродушність з боку дорослого виступає умовою розвитку позитивних моральних якостей дитини, і, навпаки, роздратованість, відчуження і неувага дорослого призводять до розвитку у дитини негативних якостей: агресії, неправдивості, підлабузництва, покірності тощо [111].

Отже, атмосфера емоційного комфорту передбачає створення середовища, що характеризується взаємною довірою та повагою, відкритим і доброзичливим спілкуванням, відмовою від авторитарного стилю керівництва дитиною, забезпеченням почуття захищеності кожної дитини в умовах дошкільного навчального закладу та родини. Факторами позитивного впливу на формування особистості, за О. Кононко, є: „створення в групі атмосфери спокою, радості, гарного настрою, поваги, довіри до дитини; наповнення життя дітей цікавими й приємними враженнями, змістовною діяльністю; уміння дорослих володіти собою, керувати власним настроєм, емоційними станами; попередження емоційного дискомфорту та виникнення неприязних стосунків між дітьми; відмова від авторитарного способу керівництва дитячим колективом із застосуванням наказів, заборон, погроз; використання ігрової, образотворчої діяльності для підтримки стабільного емоційного стану та корекції негативних емоційних проявів; організація доцільного режиму дня для попередження перевтоми; намагання запобігти впливу на дітей негативних чинників соціального середовища: жорсткої регламентації буття, надмірної інтелектуалізації та надлишкових емоційних вражень, приниження гідності,

некоректних впливів та емоційної неврівноваженості дорослих і однолітків” [70, с. 8–17].

Отже, другою педагогічною умовою виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників було визначено **створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині.**

В умовах авторитарної педагогіки діяла схема “вимога дорослого – сприймання дитини – дія”, яка не забезпечувала належної активності дітей. Діти виступали об’єктами виховання. Сьогоднішня педагогіка розглядає дитину насамперед як суб’єкт виховного процесу в системі відносин „дорослий-дитина”.

Основна ідея педагогічних досліджень В. Котирло, С. Кулачківської, Ю. Приходько, Т. Титаренко, С. Тищенко та інших вітчизняних психологів [39; 40; 194] представлена саме з позицій суб’єкт-суб’єктних відносин, і передбачає створення умов для саморозвитку і самовдосконалення особистості дитини, реалізації нею права морального вибору за допомогою засобів педагогічного впливу. Сучасна педагогічна наука розглядає процес виховання як „цілеспрямовану динамічну взаємодію (співробітництво, партнерство) вихователя та вихованця, в ході якої в різноманітних видах діяльності здійснюється самореалізація, самоствердження вихованця, формується його особистість” [107, с. 24]. В основу виховання покладена взаємодія його суб’єктів – педагогів, батьків, дітей [97]. Ефективність виховання значною мірою залежить від активності учасників виховного процесу (вихователі, батьки, діти), які визнаються рівноправними партнерами.

Ми погоджуємось з твердженням М. Красовицького, що „моральні цінності не можуть бути нав’язані дитині державою, політичними партіями, навіть найбільш „розумними” філософами, педагогами. Вони випливають із гуманістичної суті самої людини, з природно вироблених загальнолюдських цінностей” [86, с. 15]. Саме тому, щоб успішно управляти процесом

виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері, ми обирали зміст, форми, методи та засоби виховання з позицій суб'єкт-суб'єктних відносин, що відповідає особистісно зорієнтованому вихованню, яке, на переконання І. Беґа, є „новою освітньою філософією” [14, с. 27].

На основі аналізу наукового фонду з досліджуваної проблеми третьою педагогічною умовою було обрано **суб'єкт-суб'єктну зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”**.

Отже, експериментальній перевірці підлягала висунута дослідницька гіпотеза, що вихованню шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку сприятимуть такі педагогічні умови:

- 1) інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників;
- 2) створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині;
- 3) суб'єкт-суб'єктна зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”.

Основні положення з першого розділу дослідження висвітлено в таких авторських публікаціях: [27-30; 32-33]

Висновки з першого розділу

Виховання дитини відбувається через сукупність формуючих і цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що оточують її та забезпечують відтворення накопиченого соціально-культурного досвіду в її свідомості, способах поведінки та діяльності. Результати виховання особистості виявляються в її вихованості, що характеризує ставлення людини до самої себе та довколишніх. Зважаючи на суспільну природу виховання, в основі такого ставлення – цінності, прийняті в суспільстві. У контексті загальної вихованості моральна вихованість – це здатність особистості свідомо відтворювати власну поведінку на засадах

загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати власну поведінку та поведінку довколишніх .

У науковій літературі поняття „ставлення” використовують як видове щодо категорії „відносини”. При визначенні змісту категорії „ставлення” було враховано, що це психологічне, внутрішнє переживання людиною зовнішньої дії, вибірковий характер якої виявляє своєрідність кожної конкретної особистості. Ставлення як психологічний феномен уявляє собою цілісну систему індивідуальних вибіркових свідомих зв’язків особистості з різними сторонами об’єктивної дійсності. Воно спрямовує поведінку і діяльність особистості, залучаючи до цього процесу її потреби, почуття, інтереси, мотиви та знання, а його усталеність є важливою характеристикою особистості як суб’єкта діяльності. Доведено, що ставлення особистості виступають системним утворенням, основи якого закладаються на ранніх етапах онтогенезу.

За своєю структурою будь-яке ставлення складається з трьох складників: світоглядно-пізнавального, емоційно-вольового та дієвого. Отже, категорія ставлення є ключовою в формуванні і розвитку особистості, оскільки розкриває становлення смислового зв’язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності.

Шанобливе ставлення входить до структури моральних якостей особистості. Повага, пошана до людини розглядається як один із найважливіших показників моральності, що передбачає такі відносини між людьми, за яких у відповідних діях, мотивах, а також в соціальних умовах життя суспільства визначається гідність і самоцінність будь-якої особистості.

Основу шанобливого ставлення до матері становить позитивне сприйняття дитиною емоційного, фізичного, психологічного образу матері, її статусу в родині і родинних відносинах. Це ставлення засноване на моральних знаннях і досвіді дитини та відображається в моральних учинках стосовно матері, безумовній повазі, турботі, гуманності, доброзичливості,

довірі і допомозі. Результатом такого виховання є вихованість шанобливого ставлення до матері, що виявляється у відчутті і прояві дитиною поваги, пошани до матері, піклуванні, ніжності та турботі про неї.

Успішна реалізація процесу виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері потребує реалізації у виховному процесі таких педагогічних умов: інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині; суб'єкт-суб'єктна зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”.

РОЗДІЛ II.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАТЕРІ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

2.1. Теоретичні позиції організації експериментального дослідження

Результати теоретичного аналізу показують, що проблема виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку є недостатньо вивченою і потребує глибшого дослідження. Перш ніж започаткувати експериментальну роботу, ми вважали за доцільне насамперед визначитися з концептуальними підходами до організації процесу виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників.

У 80-х роках ХХ ст. у практиці педагогів, об'єднаних ідеями „педагогіки співробітництва” (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїн, В. Караківський, М. Щетинін, В. Шаталов, І. Іванов та ін.), з'явилися нові підходи до виховання підростаючого покоління, альтернативні панівному до цього часу нормативному (директивному) підходу, що зумовили поступовий перехід морального виховання із соціально зорієнтованого на особистісно зорієнтоване [50]. В останні роки ця модель виховання дітей набуває все більшого поширення (І. Бех, О. Богініч, Є. Бондаревська, Н. Гавриш, О. Кононко, В. Кузь, Т. Поніманська, О. Савченко, О. Сухомлинська, І. Рогальська та ін.). У сфері дошкільної освіти особистісно зорієнтований підхід ліг в основу Базового компонента дошкільної освіти в Україні (1999 р.) [9] та Базової програми розвитку дитини дошкільного віку „Я у Світі” (2008 р.) [8].

Отже, за методологічне підґрунтя правитиме **особистісно зорієнтований теоретичний підхід** до організації процесу виховання в дітей шанобливого ставлення до матері, що ґрунтується на принципах самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її

індивідуальності тощо. Головним принципом організації виховної роботи дошкільного навчального закладу, згідно положення І. Беха, має бути принцип дитиноцентризму, що визнає пріоритет особистості дитини як суб'єкта виховання. Увесь виховний процес має мати за мету „формування гармонійної, всебічно розвиненої, життєво компетентної, неповторної особистості, здатної ціннісно ставитися до природи, предметного світу, людей, самої себе та свого життя” [15, с. 6]. Задля цього в дошкільному навчальному закладі мають бути створені „комфортні, безконфліктні і безпечні умови для розвитку дитини в атмосфері взаємної довіри і поваги, відкритого і доброзичливого спілкування, неприпустимості застосування до неї фізичного і психічного примусу та авторитарного способу керівництва дитячим колективом” [15, с. 6].

Орієнтуючись на окреслений теоретичний підхід щодо організації процесу виховання шанобливого ставленні до матері у старших дошкільників, в основу започаткованого дослідження покладено низку вихідних принципів функціонування особистісно зорієнтованого підходу виховання:

- гуманізації та демократизації виховання – створення умов для формування шанобливої особистості, гуманізація взаємин між дорослими та дітьми, повага до особистості дитини; усунення авторитарного стилю виховання, ставлення до особистості дитини як найвищої цінності, відмову педагогів і батьків від будь-яких насильницьких форм фізичного та психологічного впливу на процес виховання у дитини шанобливого ставлення до матері [76];

- диференціації й індивідуалізації виховного процесу – врахування у процесі виховання в дитини шанобливого ставлення до матері рівнів її фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку, стимулювання активності дитини, розкриття її творчої індивідуальності [76];

- природовідповідності виховання – врахування під час виховання у старших дошкільників поваги до матері цілісної природи дитини, її вікових, індивідуальних і національних особливостей [76];

- наступності і послідовності – передбачає наступність і послідовність у реалізації етапів роботи з виховання у дітей шанобливого ставлення до матері [76];

- інтегративності – забезпечення єдності мети, завдань, педагогічних вимог дошкільного навчального закладу та сім'ї у процесі виховання в дітей шанобливого ставлення до матері; забезпечення педагогічної просвіти батьків; підвищення спільними зусиллями педагогів і батьків ефективності процесу виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників [76];

- цілісності – виховання шанобливого ставлення до матері в дітей дошкільного віку організовується як цілісний педагогічний процес, що спрямовується на формування цілісної картини сучасного соціального світу і визначає місце дитини в ньому; охоплює всі сфери життєдіяльності дитини в дошкільному навчальному закладі та здійснюється у навчально-виховній діяльності в усіх соціальних інститутах (дошкільному навчальному закладі, в сім'ї, громадськості) за умови інтеграції їх впливів [16, с. 21];

- цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій – створення виховної ситуації, що викликає емоційні переживання дитини і спонукає до дії [7, с. 123];

- співпереживання – навчити дитину розрізняти емоції матері, пов'язуючи їх з її станом та поведінкою; формування в дитини емоційного переживання, що виступатиме моральною властивістю, що регулюватиме її поведінку стосовно матері [14];

- принцип аналізу власних і чужих вчинків – надання дитині можливості в ігровій ситуації прийняти самостійне рішення, зробивши вибір між кількома варіантами поведінки [14].

Враховуючи викладене вище, наступна робота передбачала: визначення компонентів, критеріїв, показників вихованості у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері; розробка методики діагностування для дослідження рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері; розробку й апробацію експериментальної моделі та методики реалізації педагогічних умов виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері. Успішне вирішення завдань експериментальної роботи передбачало констатувальний і формувальний етапи та прикінцевий зріз.

При відборі найбільш ефективних форм і методів виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері ми враховували твердження О. Венгера, згідно якого у старшому дошкільному віці найбільш активізовані зображувальна, мовленнєва й ігрова діяльність [35]; О. Запорожця [154] та О. Леонтєва [95] про єдність знань і переживань в основі розвитку особистості.

Враховуючи вищезначене, а також опираючись на положення Г. Люблінської, у структурі шанобливого ставлення до матері було виокремлено **компоненти**, які органічно взаємопов'язані, взаємовпливають і взаємозумовлюють один одного: *інформаційно-змістовий* (опанування уявлень та знань про шанобливе ставлення до матері), *емоційно-ціннісний* (позитивне ставлення до змісту і проявів шанобливого ставлення до матері та розуміння його мотивів) та *поведінковий* (здатність проявляти шанобливе ставлення до матері в діях та вчинках). Названі структурні компоненти стали основою для виокремлення **критеріїв** вихованості шанобливого ставлення до матері – *когнітивного, емоційно-почуттєвого та діяльнісного*. Розробляючи показники до кожного з них, було враховано вікові можливості дітей означеного віку.

Виокремлені компоненти, критерії та показники вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Компоненти, критерії та показники вихованості
шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників**

Компоненти	Критерії	Показники
Інформаційно-змістовий	Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> - наявність у дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері; - спроможність розуміти правильність вчинків однолітків та власних вчинків стосовно матері; - відповідність уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.
Емоційно-ціннісний	Емоційно-почуттєвий	<ul style="list-style-type: none"> - орієнтування в основних емоціях та почуття матері, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них; - здатність відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; - відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатністю до емоційного співпереживання матері; вмінням усвідомлювати свої переживання та здатністю керувати власними емоціями.
Поведінковий	Діяльнісний	<ul style="list-style-type: none"> - здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері; - уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно”; - уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері.

Когнітивний критерій дав змогу визначити рівні наявності у дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері; спроможність розуміти правильність вчинків однолітків та власних вчинків стосовно матері;

відповідність уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.

Емоційно-почуттєвий критерій ґрунтується на емоційно-почуттєвому ставленні дітей старшого дошкільного віку до моральних норм та переживанні того, що вони пізнають або здійснюють і передбачає уміння орієнтуватися в основних емоціях та почуття матері, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них; здатність відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатністю до емоційного співпереживання матері; вмінням усвідомлювати свої переживання та здатністю керувати власними емоціями.

Сучасна педагогічна наука, розглядаючи моральне виховання особистості, трактує моральну поведінку особистості, як діяльність, „яка оцінюється з погляду вимог моралі. Вона складається з окремих вчинків, тобто дій, що підлягають суспільній, моральній оцінці” [135, с. 47]. Тобто, моральне виховання особистості не обмежується лише формуванням моральної свідомості, а й обов'язково містить у собі вироблення і закріплення навичок і звичок моральної поведінки [36]. З огляду на означене, було виокремлено *діяльнісний* критерій – практичні дії, що відповідають морально-етичним нормам: уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно”; уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері; здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

На основі встановлених критеріїв та їх показників виявлено рівні вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників – достатній, задовільний, низький. Опишемо їх.

До *достатнього рівня* вихованості шанобливого ставлення до матері віднесено дітей, що мають уявлення про шанобливе ставлення до матері; спроможні розуміти правильність учинків власних та однолітків стосовно

матері; уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері відповідає типовим проявам їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; орієнтуються в основних емоціях і почуттях матері, уміють визначати їх та адекватно на них реагують; відчують і розуміють емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; відчують емоційно-почуттєву єдність з матір'ю; ставляться до матері та до себе як найвищої цінності; здатні до емоційного співпереживання матері; усвідомлюють свої переживання, уміють керувати власними емоціями; готові надати безкорисливу допомогу матері у повсякденних ситуаціях, співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно” та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок стосовно матері; здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Задовільний рівень вихованості шанобливого ставлення до матері притаманний дітям, які мають недостатні знання про шанобливе ставлення до матері, не завжди розуміють власні вчинки і вчинки своїх однолітків стосовно матері; уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері не завжди відповідає типовим проявам їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; не достатньо орієнтуються в основних емоціях і почуттях матері, не завжди можуть їх визначати та адекватно на них відреагувати; недостатньо відчують і розуміють емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; не в достатній мірі відчують емоційно-почуттєву єдність з матір'ю; не завжди здатні до емоційного співпереживання матері; частково усвідомлюють свої переживання і не завжди уміють керувати власними емоціями; не завжди готові надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; часто керуються у своїй поведінці егоїстичними мотивами і не завжди вміють співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно” та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок стосовно матері; не завжди можуть давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Низький рівень вихованості шанобливого ставлення до матері мають старші дошкільники з обмеженим обсягом знань про шанобливе ставлення до матері; не спроможні оцінити вчинки однолітків та власні стосовно матері і дати їм правильну моральну оцінку; емоційна чутливість таких дітей зорієнтована на власні переживання; їм притаманні короткочасні емоційні відгуки на біль та горе матері або взагалі їх відсутність; не вміють чи не бажають надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; не вміють співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”; у своїй поведінці керуються суто егоїстичними мотивами; не можуть дати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Подані вище теоретичні положення стали вихідними позиціями констатувального та формувального етапів експерименту дослідження процесу виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників.

2.2. Характеристика вихідних рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників на констатувальному етапі

З метою з'ясування реального стану вихованості в дітей старшого дошкільного віку шанобливого ставлення до матері, отримання базових даних для створення методики формувального експерименту проводився констатувальний експеримент. Було враховано закономірність, що шанобливе ставлення до матері в дітей виховується у процесі організованого цілеспрямованого навчально-виховного процесу під впливом інтеграції та взаємопроникнення найближчого соціального оточення: педагогів, батьків і однолітків. Тому методика констатувального етапу дослідження включала три напрями: робота з педагогами, робота з батьками та робота з дітьми.

Достовірність і об'єктивність показників констатувального етапу експерименту забезпечило використання комплексу різноманітних взаємодоповнюючих методів, зокрема педагогічного спостереження за роботою вихователів, батьками та дітьми в різних видах діяльності; аналізу планів освітньо-виховної роботи вихователів у дошкільних навчальних закладах; індивідуальних бесід; анкетування; створення уявних і реальних проблемних ситуацій; аналізу розв'язання ігрових завдань; проєктивні методи (стандартизовані та модифіковані методики, аналіз результатів продуктивної діяльності дітей); бесід з дітьми, батьками та педагогами; кількісної та якісної обробки й узагальнення отриманих результатів.

Перший напрям – *робота з педагогами* дошкільних навчальних закладів передбачав вирішення завдань:

- визначення уявлень вихователів щодо шанобливого ставлення до матері та необхідності його виховання в дітей старшого дошкільного віку;
- аналіз методів, що застосовуються педагогами в умовах дошкільного навчального закладу для виховання в дітей шанобливого ставлення до матері.

Нами було розроблено **анкету для вихователів** дошкільних навчальних закладів (див. додаток А). Проаналізуємо одержані дані.

Аналіз відповідей на перше запитання анкети: „Що Ви розумієте під шанобливим ставленням дитини до матері?” показав, що респонденти пояснюють шанобливе ставлення як: „любов до матері” (32,4%), „повага до матері” (23,5%), „турбота про матір” (20,6%), „бажання допомогти матері” (11,8%), „слухняність” (5,9%), „прояв гуманності” (2,9%), „мати повинна бути неперевершеним авторитетом” (2,9%).

Відповіді на друге запитання анкети: „Які види діяльності сприяють формуванню у дітей шанобливого ставлення до матері?” дають підстави констатувати, що 50% педагогів надають перевагу заняттям, 23,5% – святам (8 Березня, День матері), 14,7% – ігровій діяльності, 5,9% – трудовій діяльності, 5,8% – індивідуальній роботі з дітьми.

Під час аналізу відповідей на третє запитання: „Які методи та прийоми у вихованні поваги до жінки-матері Ви використовуєте у своїй роботі?” з’ясовано, що педагоги слугуються переважно традиційними методами та прийомами, спрямованим на формування уявлень про шанобливе ставлення до матері: бесіда (23,5%), читання художніх творів (17,6%), розповідь (14,7%), ігри (11,8%), педагогічні ситуації (11,8%) та ін. Недостатньо уваги приділяється методам і прийомам, що стимулюють моральні вчинки дітей стосовно матері та спрямовані на формування у дітей відповідної поведінки: приклад (6,1%), створення ситуацій морального вибору (5,8%), оцінка й аналіз учинків (2,9%), переконання (2,9%), інтерактивні методи (2,9%).

Відповіді на четверте запитання анкети: „Яка методична література з проблеми виховання у дошкільників поваги до матері є у Вас у групі?” розподілилися таким чином: Базова програма розвитку дитини дошкільного віку „Я у Світі” – 17,9%, журнал „Дошкільне виховання” – 17,6%, журнал „Дошкольное воспитание” – 14,7%, підручник „Дошкільна педагогіка” – 11,8%, журнал „Джміль” – 5,8%, посібники Л. Артемової „Моральне виховання дошкільників” – 2,9% і Т. Поніманської „Моральне виховання дошкільників” – 2,9%, програма „Малятко” – 2,9%. 23,5 % вихователів не дали відповіді за запитання.

Відповідаючи на п’яте запитання: „Які твори художньої літератури Ви використовуєте, формуючи у дітей любов до мами?”, 41,2% педагогів надали перевагу оповіданням і казкам В. Сухомлинського, 35,3% – українським народним казкам, 11,8% – творам усної народної творчості, 2,9% – віршам М. Познанської, Л. Біленької, Г. Бойко та ін. Не відповіли на запитання 8,8% респондентів.

Аналіз відповідей на шосте запитання анкети: „Назвіть чинники, які, на Вашу думку, негативно впливають на виховання у дітей шанобливого ставлення до матері” засвідчив, що серед причин, які негативно впливають на формування у дітей шанобливого ставлення до матері 29,4% вихователів

відзначили негативний приклад дорослих, 26,5% – негативний вплив довкілля, 20,6% – нездоровий мікроклімат сім'ї, 11,8% – засоби масової інформації (окремі телепередачі, сучасні мультфільми та кінофільми, реклама); 5,9% – недостатній рівень спілкування у сім'ї, 2,9% – недостатня педагогізація батьків, 2,9% – жорстоке ставлення до дитини з боку батьків.

79,4% педагогів відповіли позитивно на сьоме запитання анкети: „Чи впливає мікроклімат сім'ї на формування моральних якостей дитини і яким чином?”. Аргументували свою відповідь вихователі таким чином: „дитина наслідує вчинки батьків” – 41,1%, „взаємовідносини між батьками, які дитина спостерігає, потім переносить у власну сім'ю” – 20,6%, „дитина через сім'ю пізнає світ” – 11,8%, „дитина переносить модель батьківської сім'ї у власну майбутню сім'ю” – 5,9%. 20,6% не дали відповіді на запитання.

Аналіз відповідей на восьме запитання анкети: „Що, на Вашу думку, є перешкодою у спілкуванні батьків з дітьми на морально-етичні теми?” засвідчив, що 32,4% вихователів вважають такою перешкодою брак часу, 20,5% – незрозуміння батьками важливості теми, 11,8% – байдуже ставлення батьків до дитини, 5,9% – некомпетентність батьків. 29,4% респондентів не відповіли за запитання.

Відповідаючи на дев'яте запитання анкети: „Назвіть пропозиції щодо поліпшення організації навчально-виховного процесу задля виховання шанобливого ставлення до матері в дітей”, вихователі виокремили: забезпечення належною навчально-методичною літературою (29,4%), ширше залучення батьків до співпраці з дошкільним закладом (23,5%), уведення в плани роботи різних видів діяльності, що сприятимуть вихованню у дітей шанобливого ставлення до матері (11,8%). 35,3% вихователів не висловили своїх пропозицій.

Аналіз відповідей на десяте запитання анкети: „Які види роботи у своїй діяльності Ви використовуєте для підвищення ефективності роботи з педагогізацією батьків?” засвідчив, що 29,6% вихователів надають перевагу

батьківським зборам, 17,6% – текам-пересувкам, 14,7% – Дням відкритих дверей, 11,8% – тематичним лекціям, 5,8% – індивідуальним бесідам, 5,8% – спільним святам за участю батьків і дітей, 2,9% – консультаціям. Не дали відповіді на запитання 11,8% респондентів.

Отже, аналіз анкет засвідчив, що вихователі загалом усвідомлюють зміст поняття „шанобливе ставлення до матері” та розуміють, які чинники впливають на виховання у дітей означеної якості. Однак не в достатній мірі використовують можливості дошкільного навчального закладу для виховання у дітей пошани до матері.

Задля подальшого з'ясування стану дослідженості проблеми виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку в освітянській практиці було **вивчено та проаналізовано педагогічну документацію**, що дозволило виявити позитивне та негативне в роботі дошкільних навчальних закладів.

Було проаналізовано календарні плани роботи вихователів старших груп дошкільних навчальних закладів, охоплених констатувальним експериментом. Насамперед слід відзначити певні труднощі, з якими ми зустрілися при роботі з документацією: по-перше, відсутні єдині вимоги до її ведення (навіть у межах одного дошкільного закладу вихователі обирають зручну для себе форму ведення планів); по-друге, схематичність та стислість планів не дозволяє простежити весь обсяг роботи вихователів з дітьми. З огляду на це, ми обмежилися визначенням форм та методів навчально-виховної роботи, передбачених вихователями при плануванні, які передбачають стимулювання процесу виховання шанобливого ставлення до матері в дітей.

Результати аналізу планів навчально-виховної роботи подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Планування роботи з виховання у старших дошкільників
шанобливого ставлення до матері впродовж року**

Форма роботи	Види роботи з виховання шанобливого ставлення до матері	Кількість планів, %
Заняття з ознайомлення з довкіллям	Бесіди про маму	100
	Розповіді з власного досвіду	16,7
	Читання та обговорення творів художньої літератури про маму	25
	Розв'язування проблемних ситуацій	8,3
Заняття з художньої літератури	Заучування віршів про маму	100
	Бесіда про батьків	6
	Бесіда про маму	8
	Вивчення прислів'їв та приказок про маму	58,3
	Читання художніх творів про батьків	66,7
Музичне заняття	Розучування пісень про маму	100
	Музичний ранок до свят 8 Березня, Дня Матері	100 58,3
Образотворче мистецтво	Малювання до свята 8 Березня	100
Праця	Виготовлення подарунків до свята 8 Березня	100
Планування роботи в повсякденному житті	Повторення віршів про маму	66,7
	Розмови про маму	25
	Розвага „Моя мама найкраща”	16,7
	Сюжетно-рольові ігри „Сім'я”, „Доньки-матері”	83,3 16,7
	Ігри-драматизації	8,3
	Дидактичні ігри	66,7
	Індивідуальна робота	41,7

Як засвідчує таблиця, в дошкільних навчальних закладах формуванню в дітей моральних уявлень приділяється значна увага. Однак зазначимо недостатнє їх наповнення щодо досліджуваної проблеми. Встановлено, що дошкільний навчальний заклад традиційно зорієнтований на пізнавальний

розвиток дітей і основний обсяг знань про моральні норми діти отримують під час читання та обговорення літературних творів (В. Сухомлинський „Сьома дочка”, В. Грінчак „Мамині руки”, І. Кульська „Мамине свято”, В. Пепа „Матуся моя” тощо), у ході бесід на морально-етичні теми („Про добро та милосердя”, „Моя мама найкраща”, „Професія моєї мами” тощо), сюжетно-рольових ігор („Сім’я”, „Доньки-матері” тощо), дидактичних ігор і вправ („Добре-погано” тощо). З метою виховання шанобливого ставлення до матері організуються та проводяться спільно з батьками свята (8 Березня, День Матері тощо). Слід зазначити, що для виховання у дітей культури поведінки та певних моральних якостей, педагогами щоденно планується індивідуальна робота, однак цей вид роботи недостатньо використовується для виховання в дітей поваги до матері. Також календарними планами періодично передбачаються розв’язання проблемних ситуацій, розповіді з власного досвіду, вивчення прислів’їв та приказок, ігри-драматизації, розваги та свята тощо. Однак практична реалізація набутих дітьми знань про шанобливе ставлення до матері у плануванні не передбачається.

Ще одним недоліком у роботі дошкільних навчальних закладів є недостатня інтеграція впливів педагогів і батьків на процес виховання у дітей шанобливого ставлення до матері, про що свідчить незначна кількість спланованих спільних заходів з батьками (диспутів, семінарів, консультацій, лекторіїв тощо). У цілому, якісний аналіз документації вихователів підтвердив результати анкетування і дозволяє резюмувати відсутність систематичної та планомірної педагогічної роботи зі стимулювання процесу виховання у дітей шанобливого ставлення до матері.

Свідченням фрагментарної та непослідовної роботи з виховання у дітей шанобливого ставлення до матері є **бесіди**, проведені з вихователями, та **спостереження** за їхньою педагогічною діяльністю. У процесі бесід з вихователями було виявлено, що в навчально-виховній роботі зосереджується увага здебільшого на вихованні морально-вольових якостей: дисциплінованості, чесності, доброти. Менше уваги приділяється

вихованню в дітей негативного ставлення до негуманних учинків, проявів жорстокості, агресивності, егоїзму стосовно матері. У ході спостережень було встановлено, що робота з означеної проблеми здійснюється педагогами під час занять, сюжетно-рольових ігор, дидактичних ігор, свят. Однак це носить фрагментарний характер. Було зафіксовано, що вихователі майже не втручаються у процес спілкування матерів із дітьми в години ранкового прийому дітей та під час повернення їх додому, і цим самим не використовують можливість виховувати в дітей шанобливе ставлення до матері. Помітивши конфлікт між дитиною та мамою, вихователі обмежуються репліками: „Як тобі не соромно так поводитись?“, „Так не гарно!“ тощо. Змістом короткочасних бесід вихователів з батьками є аналіз поведінки дитини під час різних видів діяльності та її активності на заняттях.

Як засвідчив аналіз планів, відсутні цілеспрямовані відвідування сімей. Не планується робота з неповними та неблагополучними сім'ями. Основні питання навчання та виховання обговорюються на батьківських зборах. Періодично темами зборів є питання морального змісту, однак розгляду проблеми виховання у дітей шанобливого ставлення до матері не було зафіксовано.

У ході бесід було з'ясовано, що труднощі у взаємодії педагогів із батьками зумовлені недостатністю теоретичних знань і практичних навичок, недостатнім досвідом роботи з батьками, небажанням батьків співпрацювати з вихователями, постійною зайнятістю батьків тощо.

Як засвідчили плани роботи, бесіди та спостереження, до найбільш вживаних методів і прийомів виховання у дітей шанобливого ставлення до матері можна віднести бесіди, читання художніх творів, ігрову діяльність, розповідь. Повне ігнорування або недостатня увага приділяється методам виховання у дітей шанобливого ставлення до матері як-от: позитивним прикладом, створенням ситуацій морального вибору, схваленням,

привчанням, вправлянням, оцінюванням учинків тощо. Підтвердженням цього є результати анкетування педагогів-практиків.

Отже, проведена робота з педагогами засвідчила неналежне ставлення вихователів до проблеми виховання у дітей шанобливого ставлення до матері, недосконале вміння педагогів визначати виховний потенціал різних видів діяльності та ігнорування у використанні комплексу адекватних методів та прийомів.

Наступним напрямом констатувального етапу експерименту була *робота з батьками*, що передбачала вирішення завдань:

- виявлення уявлень батьків щодо виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері;
- виявлення особливостей сімейного виховання та батьківсько-дитячих взаємин;
- аналіз стилю спілкування батьків з дітьми та його впливу на виховання у дошкільників шанобливого ставлення до матері.

Робота з батьками являє собою важливу, досить складну і необхідну частину дослідження. Для реалізації цього напрямку передбачалося використання комплексу таких методик: анкетування батьків, проєктивне інтерв'ю з дітьми, запропоноване О. Захаровим, В. Рибаківим [156, с. 119], бесіди з батьками та спостереження. З метою визначення стану обізнаності та ставлення батьків до досліджуваної проблеми, вивчення особливостей взаємин у родині між батьками та дітьми, а також для з'ясування готовності батьків до включення у процес виховання у дітей шанобливого ставлення до матері, було проведене **анкетування батьків** (див. додаток Б).

Проаналізувавши анкети, було отримано такі дані.

На запитання анкети: „Чи задоволені Ви своїми взаємовідносинами з дитиною?” 19,4% батьків відповіли ствердно; 46,2% батьків частково задоволені взаємовідносинами з дітьми; 34,4% батьків невдоволені своїми відносинами з дітьми.

Відповідаючи на друге запитання анкети: „Як часто у Вас виникають конфлікти з дитиною?” 29,4% батьків відповіли, що дуже часто; у 49,6% - часто; 16,6% - рідко. Лише у 4,4% сімей не виникають конфлікти між батьками та дітьми.

14,2% батьків на перше місце ставлять турботу про дитину, про що свідчить їхня позитивна відповідь на третє запитання анкети: „Чи можете Ви у будь-який момент залишити свої справи і зайнятися дитиною?”. 51,4% відповіли, що не завжди мають таку змогу. 34,4% батьків дали заперечну відповідь.

Відповідь на четверте запитання: „Ви радитеся з дитиною, незважаючи на її вік?” засвідчила, що лише 15,7% батьків радяться з дітьми, 84,3% батьків приймають рішення самостійно.

Аналіз відповідей на п'яте запитання анкети: „Чи можете вибачитися перед дитиною, якщо Ви допустилися помилки у ставленні до неї?” засвідчив, що 23,8% батьків вважають за потрібне вибачитись перед дитиною, якщо вони завинили; 76,2% батьків дали заперечну відповідь.

За результатами відповіді на шосте запитання анкети: „Якому стилю виховання Ви віддаєте перевагу?” з'ясовано, що 48,7% батьків віддають перевагу авторитарному стилю спілкування з дитиною, вимагаючи від неї беззаперечної слухняності. 23,4% батьків обрали демократичний стиль виховання і сприймають дитину як самостійну особистість. 27,9% батьків намагаються не втручатися у справу виховання дитини, обравши ліберальний стиль виховання.

На сьоме запитання анкети: „Як зазвичай Ви реагуєте на прохання дитини про допомогу?” відповіді батьків розподілилися таким чином: дають непрямі, часткові вказівки – 39,5%; підказують, показують як необхідно зробити – 23,6%; пропонують ще раз спробувати зробити самій – 21,3%; ухиляються від допомоги, посилаючись на свою зайнятість – 15,6%.

Результати відповіді батьків на восьме запитання анкети: „Якщо Ваша дитина не послухалась, Ви...” виявились такими: „караєте дитину (не

дозволяєте грати в комп'ютер, гратися на вулиці; забираєте улюблену іграшку тощо)” – 36,6%; „кричите на дитину; кажете, що не любите її” – 28,3%; „тактовно пояснюєте своє невдоволення поведінкою дитини” – 21,7%; „б'єте дитину” – 9,3%; „не звертаєте уваги” – 4,1%.

На дев'яте запитання анкети: „На Вашу думку, потрібно виховувати в дітей шанобливе ставлення до матері чи немає потреби, адже повага до матері закладена в дитині природою?” 38,3% батьків вважають за потрібне виховувати в дітей повагу до матері; 61,7% респондентів вважають, що цю якість особистості немає потреби виховувати, оскільки повага до матері закладена в дитині природою.

Аналіз відповідей на десяте запитання анкети: „Що, на Вашу думку, впливає на виховання в дитини поваги до матері?” засвідчив, що 32,5% батьків відзначили приклад дорослих, 22,6% – мікроклімат сім'ї, 17,9% – вплив довкілля, 15,2% – засоби масової інформації (телепередачі, сучасні мультфільми та кінофільми, реклама); 5,7% – спілкування з дитиною, 3,6% – повага до дитини з боку дорослих. Не відповіли на запитання 2,5% батьків.

Отже, аналіз відповідей батьків на запитання анкети дає змогу констатувати, що батьки не достатньо обізнана та готові до включення у процес виховання у дітей шанобливого ставлення до матері та потребують допомоги у вирішенні цієї проблеми.

З метою отримання більш вірогідних даних про особливості сімейного виховання та батьківсько-дитячих взаємин було проведене **інтерв'ю з дітьми**. Унаслідок аналізу отриманих показників з'ясовано, що на поставлене запитання: „З ким ти проживаєш вдома?” діти відповіли таким чином: „З мамою і татом” (63,1% дітей); „З мамою” (17,3% дітей); „З татом і мамою” (9,1% дітей); інші варіанти відповідей (10,5% дітей). Зазвичай, на перше місце дитина ставить найбільш авторитетну та значущу для неї людину, до якої вона відчуває почуття прихильності. Відведення одному з дорослих останнього місця вказує як на його меншу значущість для дитини,

так і на можливу диспозицію стосовно нього. На вороже ставлення до члена сім'ї вказує і те, якщо дитина взагалі забуде його назвати.

На запитання: „Якби ти грав у гру „Сім'я”, яку роль ти б виконував: мами, тата чи себе?” хлопчики здебільшого обрали роль тата, а дівчатка – мами (такий вибір зробили 44,2% дітей). Такий вибір є свідченням вікової потреби і рольової ідентичності з татом чи матір'ю. Якщо ж дитина певного віку обирає роль батька протилежної статі, то це підкреслює диспозицію у відносинах з батьком цієї ж статі (17,4% дітей). 38,4% дітей хотіли б грати самих себе, що вказує на диспозицію у відносинах з обома батьками.

На запитання: „Якби вдома нікого не було, на кого б ти чекав найбільше – маму чи тата?” 61,4% дітей обрали маму. Переважаючий вибір матері вказує на прив'язаність до неї. Однак 38,6% дітей обрали батька, що засвідчує про вираження емоційних проблем стосовно матері.

Свідченням непорозумінь з матір'ю є негативна відповідь 36,1% дітей на запитання: „Якби з тобою трапилося горе, біда, якби тебе хтось образив, ти б обов'язково розповів про це мамі? Поділився б з нею чи ні?”. Здебільшого недостатня відвертість з матір'ю вказує не стільки на конфлікт з нею, скільки на її недостатню роль у сім'ї і відсутність довірливих відносин з дітьми. 63,9% дітей дали позитивну відповідь.

Щоб з'ясувати, чи використовують у сім'ї покарання, чи сувора мати, ставлення дітей до цього, було сформульоване запитання: „Ти боїшся, що тебе може покарати мама?”. Лише 23,5% дітей відповіли, що їх ніколи не карають. Переважна більшість дітей отримують у сім'ї покарання (їх ставлять у куток, б'ють, забороняють дивитися телевізор, грати в ігри на комп'ютері тощо) – 76,5% дітей.

Відповідаючи на запитання: „Якби ти виросла і сама стала мамою (татом) (залежно від статі), у тебе б народилася донька (синочок), ти б так само ставилася до неї і виховувала, як до тебе ставляться і виховують твої батьки?”, в більшості випадків (76,4% дітей) діти не змінювали батьківську роль, явно намагаючись зберегти гарні відносини. Ключовим мотивом при

цьому виступав страх втрати любові – загроза, котра і так існує у надмірно зайнятих і принципових батьків. 23,6% дітей дали заперечну відповідь.

Вибір тієї самої професії, що й у батьків – показник високого авторитету матері (тата) в уявленні дітей. На запитання: „Коли ти виростеш, ти будеш працювати як мама (тато)?” 63,8% дітей дали схвальну відповідь. 46,2% дітей зауважили, що обрали б іншу професію.

Загалом, результати відповідей дітей на пропонувані запитання дають підстави до висновків, що батьківсько-дитячі взаємини потребують корекції. Причиною цього є певна диспозиція у відносинах між дорослими та дітьми, виражені емоційні проблеми дітей, недооцінка ролі матері в родині і відсутність у дітей довіри до неї. Негативно впливають на внутрішньосімейні взаємини покарання дітей батьками.

Для уточнення даних про внутрішньо сімейні взаємини та готовність батьків до виховання у дітей шанобливого ставлення до матері, було проведено **бесіди з батьками та спостереження** під час ранкового прийому дітей.

Бесіди включали такі запитання для обговорення: Чи з повагою дитина ставиться до матері та інших членів родини? Що є перепорою у порозумінні між Вами та дитиною? Що Ви розумієте під шанобливим ставленням до матері? Що Ви робите для того, щоб дитина з повагою ставилася до Вас? Чи в достатній мірі Ви володієте знаннями та вміннями щодо виховання у дітей поваги до матері?

Аналіз проведених бесід з батьками засвідчив, що 18,7% батьків вважають, що їхня дитина з повагою ставиться до матері та інших членів родини. 49,9% відповіли, що досить часто трапляються випадки, коли дитина проявляє грубощі у ставленні до матері та інших членів родини. 31,4% батьків вважають, що їхня дитина проявляє неповагу як до матері, так і до інших членів родини. Перепонами у порозумінні між батьками та дітьми виступають: брак часу (32,2%), негативний вплив довкілля (21,3%), некомпетентність батьків (17,4%), вседозволеність з боку бабусі чи дідуся

(15,4%), недостатня увага моральному вихованню дітей з боку дошкільного навчального закладу (13,7%). У ході бесід було з'ясовано, що під „шанобливим ставленням до матері” батьки розуміють: „повагу до матері” (47,9%), „любов до матері” (26,4%), „турботу про матір” (15,4%), „допомогу матері” (13,2%), „слухняність” (10,8%). З метою виховання у дитини поваги до матері, батьки використовують бесіди з дітьми (26,4%), зауваження (18,4%), власний приклад (16,8%), художню літературу та усну народну творчість (13,1%). 25,3% батьків не змогли відповісти на запитання. 21,4% батьків вважають, що в достатній мірі володіють знаннями та вміннями щодо виховання у дітей поваги до матері, 78,6% - поскаржилися на власну некомпетентність.

Узагальнюючі результати роботи з батьками дають підстави констатувати, що батьки потребують психолого-педагогічної допомоги щодо виховання у дітей шанобливого ставлення до матері. Через брак педагогічних знань і вмінь вони не можуть робити це на належному рівні, що послаблює ефективність процесу виховання у дітей шанобливого ставлення до матері. Нажаль є батьки, які характеризуються не лише невмінням, а й небажанням займатися вихованням своїх дітей, що не сприяє вихованню у дітей шанобливого ставлення до матері. Такі батьки потребують особливої психолого-педагогічної допомоги.

Результати дослідження дали можливість виявити відмінності у ставленні батька й матері до дитини. Так, батьки, порівняно з матерями, у стосунках з дітьми більш суворі, вимогливі, частіше використовують покарання. Більшість батьків дотримуються певної емоційної дистанції у стосунках із дітьми, матері більш емоційно близькі з дітьми. Матері частіше відчувають почуття тривоги за власних дітей, тоді як батьки спокійніші за дітей.

Аналіз отриманих даних констатувального етапу дослідницької роботи дав можливість виявити часткову обізнаність батьків щодо сутності поняття „шанобливе ставлення дітей до матері” та методів його ефективного

виховання, а також недостатнє налагодження роботи дошкільних навчальних закладів із сім'ями з метою надання їм допомоги у процесі виховання у дітей шанобливого ставлення до матері.

У процесі здійснюваної експериментальної роботи на констатувальному етапі з педагогами та батьками було виявлено **причини**, що знижують ефективність виховання у дітей шанобливого ставлення до матері в умовах сім'ї і дошкільного навчального закладу. Серед них: навчально-виховна діяльність педагогів носить несистематичний і безсистемний характер; відсутність методики виховання у дітей шанобливого ставлення до матері; одноманітність і недостатня ефективність форм та методів у процесі виховання у дітей шанобливого ставлення до матері; відсутність взаємопроникнення суспільного та родинного виховання у процес виховання у дітей шанобливого ставлення до матері.

Наступним завданням експериментальної роботи було **виявлення вихідних рівнів** вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за кожним визначеним критерієм (когнітивним, емоційно-почуттєвим та діяльнісним). Відповідно до отриманих результатів визначався загальний коефіцієнт вихованості шанобливого ставлення до матері у вихованців старших вікових груп дошкільних навчальних закладів.

Дослідження рівня вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку розпочали з визначення обсягу уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері (когнітивний критерій). Задля цього було розроблено та дібрано до кожного показника відповідні завдання. Опишемо їх.

Когнітивний критерій

Показник: наявність у дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері.

Завдання: бліц-питальник

Мета: визначення рівня усвідомлення дошкільниками поняття „шанобливе ставлення до матері”.

Процедура виконання. Дитині без попередніх пояснень, прикладів та бесід пропонувалось усно відповісти на бліц-запитання анкети: Чи шануєш ти свою маму? Що означає „шанувати маму”? Чи помічаєш ти, коли твоя мама засмучена? Що могло засмутити маму? Як ти турбуєшся про маму? Якими лагідними словами ти називаєш маму? Якби ти був чарівником, що б ти зробив для своєї матері?

Показник: спроможність дітей розуміти правильність вчинків однолітків та власних вчинків стосовно матері.

Завдання: „Закінчи історію”

Мета: виявити, наскільки діти можуть розуміти правильність вчинків однолітків стосовно матері.

Процедура виконання. Дитині пропонувались незакінчені історії, у яких герої опинялися перед вибором того чи того вчинку стосовно матері. В залежності від вчинку, герой історії виявляв моральні якості, найбільш знайомі дітям дошкільного віку: доброта (альтруїзм)-егоїзм; щедрість-жадоба; працьовитість-лінощі; правдивість-брехливість).

Історія 1. Мама розмовляла з сусідкою, а Андрійкові дуже хотілося показати мамі, якого гарного коника він щойно намалював. Тоді Андрійко... Що зробив Андрійко?

Історія 2. Оленка з мамою поїхали в село на гостини до бабусі. Бабуся пригостила Оленку її улюбленими цукерками. „Смачні цукерки?”, - запитала мама в донечки. – „Я також такі дуже люблю”. Оленка подивилася на цукерки і ... Що відповіла Оленка?

Історія 3. Катруся бавилась іграшками. Мама несла в кошику яблука. Раптом кошик впав і всі яблука висипалися на землю... Як відреагувала Катруся?

Історія 4. Сашко зі своїм маленьким братиком гралися гарною дорогою машинкою, яку вчора купила мама, і зламав її. В кімнату увійшла засмучена мама і запитала: „Хто зламав іграшку?“... Що відповів Сашко?

Показник: відповідність уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.

Завдання: спостереження за дітьми

Мета: вивчення взаємозв'язку між уявленнями дошкільників про шанобливе ставлення до матері та типовими проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.

Процедура виконання. Спостереження за дітьми проводилося під час ранкового прийому та у вечірні години впродовж двох місяців в умовах дошкільного навчального закладу. У протоколі фіксувалася поведінка дітей з огляду на те, як дитина ставиться до матері, як реагує на дії матері стосовно себе; привітність у спілкуванні з нею, чуйність і турбота про матір.

Емоційно-почуттєвий критерій

Показник: орієнтування в основних емоціях та почуття матері, вміння їх визначати та адекватно реагувати на них.

Завдання: дидактична вправа „Який у мами настрій?“

Мета: виявлення у дітей ступеня орієнтації в основних емоціях та почуттях матері, вміння їх визначати та адекватно реагувати на них.

Процедура виконання. Дитині пропонують розглянути п'ять картинок із зображенням матері в різних емоційних станах (веселий, засмучений, здивований, розгніваний, переляканий) за допомогою комплексу вербальних засобів виразності (мімікою обличчя, пантомімікою). Після розгляду дитині пропонувалось відповісти на низку запитань: „Як ти думаєш, що трапилось з мамою на цій картинці?“, „Що вона відчуває?“, „Чому ти так думаєш?“, „Який вираз обличчя ти хотів би бачити в мами?“. Якщо дитина відчувала

труднощі при відповіді на третє запитання, давалось навідне: „Про що „говорить” обличчя мами, її руки, плечі, очі?”

Показник: здатність відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати.

Завдання: Дидактична гра „Чому так сталося?”

Мета: виявити вміння дітей передбачати причини, що можуть викликати той чи той емоційний настрій матері.

Процедура виконання. Дорослий розповідає ситуацію і просить дитину поміркувати і розповісти, яка, на її думку, причина могла викликати цей настрій матері:

Ситуація 1. Мама зазирнула в кімнату доньки Олі і насупила брови. Чому вона це зробила?

Ситуація 2. Мама відчинила двері маленькому Сергійку, який прийшов з двору і, побачивши хлопчика, була неприємно вражена. Чому?

Ситуація 3. Мама щиро пораділа за свою донечку Іринку. Чому?

Ситуація 4. Мама дивилася на свого синочка Андрійка із захопленням. Чому?

Дорослий заохочує будь-які відповіді, фантазії та розміркування дітей. Дані фіксуються у протоколі.

Показник: відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатністю до емоційного співпереживання матері; вмінням усвідомлювати свої переживання та здатністю керувати власними емоціями.

Завдання: „Малюнок сім'ї” (адаптована до мети дослідження проєктивна методика „КМС – кінетичний малюнок сім'ї” (Р. Бернс та С. Кауфман, 1993) [106]).

Мета: дослідження ставлення дитини до матері; вивчення психологічного клімату сім'ї та емоційного самопочуття в ній дитини.

Процедура виконання. Для проведення методики „Малюнок сім'ї” дитині пропонувався аркуш білого паперу (формату А4), 6 кольорових

олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий), гумка і без будь-яких коментарів давалась інструкція намалювати свою сім'ю. Під час виконання дитиною завдання у протоколі фіксувалося: послідовність малювання деталей; паузи більші 15 секунд; витирання деталей; спонтанні коментарі дитини; емоційні реакції та їх зв'язок із зображуваним змістом. Особливу увагу приділяли зображенню дитиною своєї мами.

З метою максимального отримання інформації про взаємовідносини дитини з матір'ю, їй додатково пропонувалося дати відповіді на такі запитання: 1) Хто тут намальований? 2) Де мама знаходиться? 3) Що вона робить? 4) Їй весело чи сумно? Чому? 5) Мама щаслива чи нещасна? Чому?

Для уточнення отриманої інформації, дитині пропонувалося вирішити шість ситуацій (три ситуації мали виявити позитивні почуття до членів родини, три – негативні): 1) Уяви, що в тебе є два квитки в цирк, кого б ти покликав із собою? 2) Уяви, що вся твоя сім'я йде на гостини, але один із вас захворів і повинен залишитись вдома. Хто він? 3) Ти будуєш із конструктора будинок (вирізаєш із паперу плаття для ляльки). У тебе не все виходить. Кого ти покличеш на допомогу? 4) У тебе ... квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікавий кінофільм. Хто залишиться вдома? 5) Уяви, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити? 6) Ти отримав у подарунок цікаве лото. Уся сім'я сіла грати, але вас на одну людину більше, ніж потрібно. Хто не візьме участі в грі?

При аналізі малюнків основними критеріями для дослідження були: 1) сприятливі взаємини між дитиною та матір'ю; 2) конфліктні стосунки між дитиною та матір'ю; 3) ворожість у відносинах між дитиною та матір'ю.

Діяльнісний критерій

Показник: здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Завдання: ситуація вибору „Добре-погано”

Мета: виявити здатність дітей давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Процедура виконання. Дитині пропонувалося розглянути картинки із зображенням позитивних і негативних ситуацій (дівчинка допомагає мамі прибирати в кімнаті; хлопчик вередує в іграшковому магазині, вимагаючи купити йому іграшку; дівчинка сидить на сидінні в автобусі, а поряд стоїть її мама і тримає важку сумку; хлопчик допомагає мамі збирати овочі на грядці; мама проводить дівчинку до школи і несе їй рюкзак; хлопчик пригощає маму цукеркою). Дитині необхідно розкласти картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на яких зображені добрі вчинки, з другого – негативні. Після цього педагог проводив бесіду з дитиною з метою обговорення ситуації, що зображена на малюнках: „Що зображено на картинці? Чому ти відніс цю картинку до тих, на яких зображено добрі (погані) вчинки дітей? Що дитина зробила правильно (неправильно)? Що відчула мама в цей час? Як би ти вчинив у такій ситуації?”.

Показник: уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; чи вміють співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”.

Завдання: ситуації морального вибору

Мета: виявити, чи бачать діти необхідність та спосіб надання допомоги матері в повсякденних ситуаціях, співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно”.

Процедура виконання. Дитині пропонувалася серія ситуацій морального вибору: допомогти мамі по господарству чи надати перевагу перегляду улюбленого мультфільму; доглянути молодшого братика, поки мама відпочиває, чи піти з друзями кататися на роликах; тихенько посидіти в тиші, щоб мама відпочила, чи включити телевізор і подивитися цікавий фільм.

Показник: уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері.

Завдання: „Як би я вчинив?”

Мета: виявити вміння дітей самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері.

Процедура виконання. Дитині пропонувалися ті самі незакінчені історії, що і при дослідженні когнітивного критерію (методика „Закінчи історію”), однак у ролі героїв виступали самі діти. У протоколі фіксувалось, як дитина поведе себе в тій чи тій моральній ситуації (див. ст. 67-68).

Суттєвим для виявлення вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей є самооцінка як важливий компонент самосвідомості. Тому наступне завдання дослідження вбачали у **визначенні особливостей самооцінки** дітей старшого дошкільного віку.

Завдання: „Сходишки гуманності” (адаптована до дослідження методика В. Щур [42])

Процедура виконання. Дитині пропонували намальовані на листку картону чотири сходишки різного кольору, адекватного оцінці та вирізана фігурка хлопчика (дівчинки). Далі дошкільнику повідомлялося: „Це ніби ти. Добре? А це – сходишки. Постав, будь-ласка, себе на одну з них. Але запам’ятай, що найнижча – чорна сходишка – для дітей, які досить часто поводяться погано, не слухають маму; друга – коричнева сходишка – для дітей, які лише інколи не слухають маму; третя – синя сходишка – для дітей, які поводяться добре, слухають маму; а четверта – червона сходишка, найвища – лише для тих дітей, які завжди поводяться дуже добре і завжди слухають маму.” Після уточнюючих запитань дитині пропонувалося пригадати свою поведінку і обрати ту сходишку, на яку вона претендує. При цьому коротко повторювалося значення сходинок. Вибір дитиною певної сходишки був свідченням оцінки дитиною своєї поведінки.

Проаналізувавши відповіді старших дошкільників на запропоновані запитання бліц-питальника, зазначимо таке. Переважна більшість дітей і контрольної, і експериментальної груп (82,4% дітей ЕГ і 86,1% дітей КГ) на запитання: „Чи шануєш ти свою маму?” відповіли, що шанують. Однак були

й такі діти, які не змогли відповісти на це запитання (17,6% дітей ЕГ і 13,9% дітей КГ).

Результати відповідей на запитання „Що означає „шанувати маму”?” дають підстави стверджувати, що діти старшого дошкільного віку спроможні усвідомлювати зміст поняття „шанобливе ставлення до матері”. Так, відповіді 17,2% дітей ЕГ і 16,7% дітей КГ свідчать про чітке розуміння означеного поняття: „не засмучувати маму”, „поважати її”, „допомагати”, „завжди слухатися”, „не обманювати”, „робити для мами тільки приємне”. Наприклад, Віка П. (ЕГ) відповіла: „Шанувати маму – це допомагати по господарству, щоб мама не втомлювалася і в неї залишалось більше сил”. 49,1% дітей ЕГ і 47,2% дітей КГ це поняття розуміють неповно і неглибоко. 32,7% дітей ЕГ і 36,1% КГ не змогли дати на це запитання відповіді, тобто не усвідомлюють змісту поняття „шанобливе ставлення до матері”.

На запитання: „Чи помічаєш ти, коли твоя мама засмучена? Що могло засмутити маму?” більшість дітей відповіли, що помічають засмученість мами (73% ЕГ і 74,3% КГ), але не завжди можуть зрозуміти причини такого настрою. Причиною поганого настрою мами діти здебільшого називали: „хтось образив” (32,4%); „захворіла” (29,8%), „втомилася на роботі” (18,3%), „я не послухався” (12,3%), „посварилася з татом” (7,2%). Не відповіли на запитання 27% дітей ЕГ і 25,7 % дітей КГ.

Натомість не всі опитані дошкільники змогли дати ґрунтовну відповідь на запитання: „Як ти турбуєшся про маму?”. 19,2% дітей ЕГ і 21,4% дітей КГ дали ґрунтовні відповіді. Більшість дітей (34,3% ЕГ і 31,2% КГ) виявили недостатній рівень уявлень про турботу про маму. Їхні відповіді були досить поверхневими: „люблю маму”, „допомагаю мамі”, „слухаюся маму”. Деяким дітям (12,7% ЕГ і 14,4% КГ) було важко відповісти, як правильно турбуватися про маму, і вони аргументували свої вчинки, лише передбачаючи покарання або заохочення дорослих: „не можна голосно розмовляти і вмикати телевізор, коли мама відпочиває, бо я буду наказаний”, „якщо я не буду слухатися, мені мама не дозволить грати на

комп'ютері”, „якщо я гарно поводитимуся, мама і тато куплять мені іграшки”. Були й такі діти, які взагалі не відповіли на запитання (33,8% дітей ЕГ і 33% дітей КГ).

На запитання: „Якими лагідними словами ти називаєш маму?” 21% дітей ЕГ і 23,4% дітей КГ дібрали по три і більше лагідних слів, якими називають своїх мам: „матінкою”, „мамочкою”, „матусенькою”, „мамусею”, „рідненькою” тощо. 52,7% дітей ЕГ і 51,4% дітей КГ змогли підібрати по одному-два пестливих слова для своїх мам. Відповідно 26,3% дітей ЕГ і 25,2% дітей КГ не дали відповіді на запитання.

Матеріал для роздумів дали результати, одержані завдяки аналізу дитячих побажань для своїх матусь: „Якби ти був чарівником, що б ти зробив для своєї матусі?”. Побажання розмежувалися на матеріальні і морально-духовні. Так, 63,4% дітей ЕГ і 69,8% дітей КГ віддали перевагу матеріальним потребам і хотіли б подарувати своїм матусям автомобіль, комп'ютер, песика, багато грошей, гарний одяг і косметику, золото тощо. 17,6% дітей ЕГ і 14,8% дітей КГ на перше місце поставили морально-духовні побажання: „щоб мама не хворіла”, „щоб папа не сварився на маму”, „щоб мама знайшла нову роботу” тощо. 19% дітей ЕГ і 15,4% дітей КГ не змогли висловити свої побажання для матусь.

Результати відповідей старших дошкільників на запитання бліц-питальника подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Наявність у дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Наявні уявлення	13	19,5	28	20,5
Не достатня наявність уявлень	34	49,6	64	48,1
Відсутність уявлень	20	30,9	42	31,4

Як видно з таблиці 2.3, у 19,5% дітей ЕГ і 20,5% дітей КГ наявні уявлення про шанобливе ставлення до матері. У 49,6% дітей ЕГ і 48,1% дітей КГ спостерігається не достатня наявність таких уявлень. Відсутні уявлення про повагу до матері у 30,9% дітей ЕГ і 31,4% дітей КГ.

Результати обстеження дітей за методикою „Закінчи історію” відображені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

**Спроможність дітей розуміти правильність вчинків своїх однолітків
та власних стосовно матері**

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Спроможні розуміти	15	22,7	27	20,4
Не завжди спроможні розуміти	32	48	63	47,2
Не спроможні розуміти	20	29,3	44	32,4

Як засвідчує таблиця 2.4, значна кількість дітей (48% дітей ЕГ і 47,2% КГ) дещо плуталися в розумінні вчинків героїв історій. Діти краще засвоїли такі моральні категорії, як „правдивість-брехливість”, „щедрість-жадоба”, „працьовитість-лінощі”. Дещо складною для сприйняття виявилася категорія „доброта (альтруїзм)-егоїзм”. Так, наприклад Едуард А. (КГ) адекватно оцінив 3 і 4 ситуації і дав правильні відповіді на запитання, однак не розібрався з 1 і 2 ситуаціями: „Андрійко показав мамі свій малюнок”, „Оленка відповіла, що також любить такі цукерки”. 22,7% дітей ЕГ і 20,4% дітей КГ зуміли правильно закінчити майже всі запропоновані історії. 29,3% дітей ЕГ і 32,4% дітей КГ взагалі виявилися неспроможними виконати запропоноване завдання.

Результати спостережень представлені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

**Відповідність уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері
типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності**

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Відповідність	11	16,2	24	18,1
Часткова відповідність	23	34,3	44	32,8
Невідповідність	33	49,5	66	49,1

Як засвідчує таблиця 2.5, здебільшого типові прояви поваги до матері у своїй поведінці демонструють діти, у яких наявні знання про шанобливе ставлення до матері та спроможні оцінити вчинки своїх однолітків стосовно матері та дати їм адекватну моральну оцінку. Це 16,2% дітей ЕГ і 18,1% дітей КГ. 34,3% дітей ЕГ і 32,8% дітей КГ продемонстрували деяку розбіжність між уявленнями про шанобливе ставлення до матері та типовими проявами поведінки в реальних умовах життєдіяльності. 49,5% дітей ЕГ і 49,1% дітей КГ продемонстрували егоїстичний напрям у поведінці, відсутність моральної спрямованості в поведінці стосовно матері.

Таким чином, результати, отримані під час виконання дітьми пропонованих завдань, дали змогу визначити щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм. Середній коефіцієнт виконання трьох завдань, який було отримано шляхом поділу суми коефіцієнтів кожного виконаного завдання на їх кількість, засвідчив про три щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників за когнітивним критерієм. Результати отриманих даних подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм

Щаблі Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Достатній	13	20,5	27	19,8
Задовільний	32	46,9	62	46,3
Низький	22	32,6	45	33,9

Як видно з таблиці 2.6, достатній щабель продемонстрували 20,5% дітей ЕГ і 19,8% дітей КГ. До цього щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за когнітивним критерієм було віднесено дітей, у яких, відповідно до віку, наявні знання про шанобливе ставлення до матері. Такі діти спроможні розуміти правильність вчинків своїх однолітків та власних стосовно матері; їхні уявлення про шанобливе ставлення до матері відповідають типовими проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.

Задовільний щабель вихованості шанобливого ставлення до матері за когнітивним критерієм мають дошкільники, які продемонстрували недостатньо повні уявлення про повагу до матері; не завжди розуміють правильність вчинків своїх однолітків та власних вчинків стосовно матері; уявлення таких дітей про шанобливе ставлення до матері не завжди відповідають типовими проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності. До цього щабля ми віднесли 46,9% дітей ЕГ і 46,3% дітей КГ.

До низького щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за когнітивним критерієм було віднесено дітей, які мають обмежений обсяг уявлень про те, що означає шанобливо ставитися до матері; не розуміють

правильність вчинків своїх однолітків та власних стосовно матері. Це 32,6% дітей ЕГ і 33,9% дітей КГ.

Зупинимось на аналізі виконаних дітьми завдань за показниками емоційно-почуттєвого критерія.

Результати, отримані під час виконання дітьми дидактичної вправи „Який у мами настрій?” подано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

**Здатність дітей орієнтуватися в основних емоціях і почуття матері,
визначати їх та адекватно реагувати на них**

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Добре орієнтуються, визначають та адекватно реагують	12	18,2	23	17,4
Частково орієнтуються та визначають, не завжди адекватно реагують	28	42	57	42,1
Не орієнтуються і не визначають, неадекватно реагують	27	39,8	54	40,5

Як видно з таблиці 2.7, при аналізі відповідей дітей на запитання дидактичної вправи „Який у мами настрій?”, було зафіксовано, що 18,2% дітей ЕГ і 17,4% дітей КГ певною мірою орієнтуються в основних емоціях і правильно визначили емоційний стан матері, зображеної на картинках. Значна кількість дошкільників допустили незначні помилки при визначенні емоційних станів матері, що становить 42% дітей ЕГ і 42,1% дітей КГ. Однак були і такі діти, які назвали правильно один емоційний стан (23,2% дітей ЕГ і 20,1% дітей КГ) або взагалі не назвали жодного (16,6% дітей ЕГ і 20,4% дітей КГ).

Наведемо приклад бесіди із Анжелікою С. (ЕГ):

Педагог: Розглянь уважно картинку. Як ти думаєш, який настрій у мами, зображеної на цій картинці?

Анжеліка С.: (відповідь відсутня).

Педагог: Як ти думаєш, що трапилось з мамою? Чому вона засмучена?

Анжеліка С.: Тому що її донечка не послухалась.

Педагог: Що мама відчуває?

Анжеліка С.: (відповідь відсутня).

Педагог: Чому ти так думаєш?

Анжеліка С.: (відповідь відсутня).

Результати виконання дітьми завдання „Чому так сталося?” подано в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8.

Здатність дітей відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Здатні	11	17,3	24	18,1
Здатні частково	27	39,8	48	36,1
Не здатні або відповідь відсутня	29	42,9	62	45,8

Як видно з таблиці 2.8, результати виконання дітьми завдання „Чому так сталося?” виявилися не досить високими. Уявлення дітей про причини, що викликали той чи той настрій матері, виявилися суперечливими і не завжди відповідали їхнім віковим можливостям. 17,3% дітей ЕГ і 18,1 % дітей КГ адекватно відреагували на пропоновані ситуації і дали аргументовані, ґрунтовні відповіді на поставлені запитання; зуміли простежити зв'язок між емоціями матері, життєвими обставинами, намірами та поведінкою дітей. Наведемо приклади реакцій дітей на кожну ситуацію. Ситуація 1: „Оля не прибрала іграшки”, „Оля розкидала одяг по кімнаті”, „Олі не дозволяли дивитися телевізор, а вона не послухалася”, „Оля без дозволу включила комп'ютер” тощо. Ситуація 2: „Сергійко повернувся дуже брудним”, „Сергійко загубив шапку”, „Сергійко тримав у руках чужу машинку” тощо. Ситуація 3: „Іринку похвалила вихователька за добру

поведінку”, „Іринка одужала після хвороби”, „Іринка навчилася читати” тощо. Ситуація 4: „Андрійко подарував мамі квіти”, „Андрійко прибрав у кімнаті”, „Андрійко гарно розповів віршика на святі” тощо.

39,8% дітей ЕК і 36,1% дітей КГ частково справилися із завданням. Лише на окремі ситуації вони відреагували належним чином; недостатньо орієнтувалися в основних емоціях та обставинах їх прояву; не завжди могли розкрити мотивацію прояву певних емоцій матері відповідно до обставин. Тому їхні відповіді були не досить повними та аргументованими.

Для досить великого відсотка дітей (42,9% ЕГ і 45,8 КГ) завдання виявилось досить складним і вони не змогли правильно назвати причини, що могли б викликати той чи той настрій матері.

Методика „Малюнок сім’ї” дає можливість зрозуміти ті емоційні стани та індивідуальні почуття дитини стосовно своєї сім’ї (зокрема до матері), які вона свідомо не визнає чи не може виразити за допомогою інших засобів. Однак як самостійну методику цей тест використовувати не можна, адже успіх цієї методики багато в чому залежить від уміння дитини малювати та інших причин.

Керуючись рекомендаціями психологів [163], аналіз дитячих малюнків ми здійснювали за трьома показниками: аналіз структури малюнка сім’ї; інтерпретація особливостей графічних зображень членів сім’ї; аналіз процесу малювання.

Як засвідчив аналіз результатів виконання завдань, на більшості дитячих малюнків (96,1% дітей ЕГ і 93,4% дітей КГ) зображені всі члени сім’ї і сама дитина. На деяких малюнках було відсутнє зображення мами (4,2% ЕГ і 6,3% дітей КГ), що вказує на наявність у дитини негативних почуттів щодо матері. У 14,7% малюнків дітей ЕГ і 12,4% малюнків дітей КГ відсутнє зображення самої дитини, що вказує на проблеми самовираження в сім’ї, низьку самооцінку. Відзначимо, що 41,6% дітей ЕГ і 38,3% дітей КГ першою намалювали матір, 31,2% дітей ЕГ і 34,6% дітей КГ – себе, 27,2% дітей ЕГ і 27,1% дітей КГ – інших членів сім’ї. Значна

кількість дітей (38,3% ЕГ і 42,4% КГ), зображуючи у своїх малюнках маму, використовували переважно холодні кольори, а іноді – чорний колір, що, зазвичай, засвідчує наявність у дитини емоційного неприйняття, відчуження, ізольованості та психологічного дискомфорту. Використання теплих відтінків кольорів (61,7% дітей ЕГ і 57,6% дітей КГ) є свідченням внутрішнього комфорту, про позитивні відносини між дитиною та мамою. На малюнках 22,3% дітей ЕГ і 24,7% дітей КГ мама та дитина тримаються за руки. Однак на малюнках деяких дітей вони зображені осторонь один від одного. Це свідчить про велику психологічну дистанцію між матір'ю та дитиною.

Свідченням тривожних негативних переживань дитини щодо матері є сильне виділення кольором, сильна штрихова лінія, заштрихований рот, великі руки. Такими були малюнки 34,7% дітей ЕГ та 31,6% дітей КГ. 38,1% дітей ЕГ та 42,2% дітей КГ зобразили мам у яскравому одязі та з аксесуарами (сумочки, прикраси, мобільні телефони, букети тощо).

Особлива увага була надана аналізу розмірів зображень на дитячих малюнках. Так, 45,2% дітей ЕГ і 42,6% дітей КГ зобразили свої фігури зменшеними стосовно інших фігур, зображених на малюнку. Це свідчить про їхнє суб'єктивне відчуття власної меншовартості або недостатність опіки, турботи з боку батьків. Для малюнків 39,4% дітей ЕГ і 41,2% дітей КГ характерним є зображення мами і інших членів родини досить маленьких розмірів у верхній або нижній частині аркушу, що є сигналом низької самооцінки дитини та відчуттям, та пригнічення активності і надмірного контролю дитини з боку дорослих. У 13% малюнків дітей ЕГ і 14,2% дітей КГ дитина намалювала себе осторонь інших членів родини. Це є свідченням того, що дитина вважає себе непотрібною в сім'ї. Окремі малюнки відрізнялися схематичністю, персонажі таких малюнків були зображеними схожими один на одного. Лінії малюнка були нечіткими. Це є засвідченням емоційного дискомфорту, внутрішнього перенапруження, відчуття тривоги

та незахищеності. Такі елементи присутні у малюнках 29,5% дітей ЕГ і 28,1% дітей КГ.

Аналізуючи процес малювання, зазначимо, що 56,6% дітей ЕГ і 51% дітей КГ не відразу починали малювати (деякі відмовлялися малювати взагалі), використовували гумку та перемальовували деталі, малювали занадто швидко, або навпаки занадто повільно. Такі діти демонстрували конфліктне або вороже ставлення до своєї родини. Діти, які із захопленням розпочали малювати, проявили старанність під час виконання завдання, продемонстрували гарне ставлення до своєї сім'ї (43,4% дітей ЕГ і 49% дітей КГ). Відповіді дітей на пропоновані запитання та результати вирішення ними моральних ситуацій (див. вище) підтвердили наші уявлення про міжособистісні взаємини у сім'ї, місце дитини в ній, її взаємини з членами родини.

Кількісний аналіз результатів виконання завдань за методикою „Малюнок сім'ї” представлений у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

Типи взаємин дітей старшого дошкільного віку з матір'ю

Тип взаємин Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Сприятливі взаємини	18	27,3	43	32,1
Конфліктні взаємини	28	41,2	53	39,4
Ворожі взаємини	21	31,5	38	28,5

Отже, інтерпретація тесту „Малюнок сім'ї” дала змогу вивчити психологічний мікроклімат сім'ї та емоційне самопочуття у ній дитини (відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатністю до емоційного співпереживання матері; вмінням усвідомлювати свої переживання та здатністю керувати власними емоціями) і на цій основі виокремити три типи міжособистісних

взаємин дитини з матір'ю: сприятливі, конфліктні та ворожі взаємини. Виявлено (див. табл. 2.9), що в більшості дітей (41,2% ЕГ і 39,4% КГ) конфліктні взаємини із матір'ю. Досить великий відсоток старших дошкільників (31,5% ЕГ і 28,5% КГ) відчувають ворожість у взаєминах з матір'ю. Прикро, але лише у 27,3% дітей ЕГ і 32,1% дітей КГ сприятливі стосунки з матір'ю.

Середній коефіцієнт виконання пропонованих завдань, який було отримано шляхом поділу суми коефіцієнтів кожного виконаного завдання на їх кількість, засвідчив про три щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників за емоційно-почуттєвим критерієм. Результати отриманих даних подано в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10.

Щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за емоційно-почуттєвим критерієм

Щаблі Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Достатній	14	20,9	30	22,5
Задовільний	28	41	53	39,2
Низький	25	38,1	51	38,3

Як бачимо з таблиці 2.10, достатній щабель продемонстрували 20,9% дітей ЕГ і 22,5% дітей КГ. До цього щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за емоційно-почуттєвим критерієм було віднесено дітей, які орієнтуються в основних емоціях та почуття матері, уміють їх визначати та адекватно реагують на них; здатні відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; відчувають емоційно-почуттєву єдність з матір'ю; ставляться до себе та матері як найвищої цінності; здатні до емоційного співпереживання матері; спроможні усвідомлювати свої переживання та здатні керувати власними емоціями.

Задовільний щабель вихованості шанобливого ставлення до матері за емоційно-почуттєвим критерієм мають дошкільники, які частково орієнтуються в основних емоціях та почуття матері, не завжди уміють їх визначати та адекватно відреагувати на них; не в достатній мірі здатні відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; частково відчують емоційно-почуттєву єдність з матір'ю; не завжди спроможні до емоційного співпереживання матері, усвідомлення своїх переживань та здатності до керування власними емоціями. До цього щабля ми віднесли 41% дітей ЕГ і 39,2% дітей КГ.

До низького щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за емоційно-почуттєвим критерієм було віднесено дітей, емоційна чутливість яких зорієнтована на власні переживання; такі діти не орієнтуються в основних емоціях та почуттях матері; їм притаманні короткочасні емоційні відгуки на біль та горе матері або взагалі їх відсутність, епізодичні часткові відчуття емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; неспроможність до емоційного співпереживання матері, усвідомлення своїх переживань та здатності до керування власними емоціями. Це 38,1% дітей ЕГ і 38,3% дітей КГ.

Опишемо результати виконання дітьми завдань за показниками поведінкового критерія.

Результати виконання старшими дошкільниками завдання „Добре-погано” представлені в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11.

Здатність дітей давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	К-ть дітей	%
Оцінка адекватна, мотивована	13	19,2	25	18,4
Оцінка частково адекватна, не достатньо мотивована	29	43	58	43,5

Продовження таблиці 2.11.

Оцінка немотивована або відсутня	25	37,8	51	38,1
-------------------------------------	----	------	----	------

Як видно з таблиці 2.11, 19,2% дітей ЕГ і 18,4% дітей КГ не тільки здатні оцінити вчинки своїх однолітків стосовно матері, а й аргументувати свою відповідь. Переважна більшість вихованців старших груп дошкільних навчальних закладів (43% дітей ЕГ і 43,5% дітей КГ) виявили недостатній рівень уявлень про шанобливе ставлення до матері. Такі дошкільники хоч і дали правильну оцінку вчинкам дітей, зображеним на картинках, але їм було важко аргументувати свої відповіді. Наведемо приклад бесіди з Кирилом С. (КГ) за змістом сюжетної картинки (хлопчик вередує в іграшковому магазині, вимагаючи купити йому іграшку):

Педагог: Що зображено на картинці?

Денис С.: Хлопчик хоче, щоб йому мама купила іграшку.

Педагог: Чому ти поклав цю картинку до тих, на яких зображено погані вчинки дітей?

Денис С.: (відповідь відсутня)

Педагог: Що хлопчик зробив неправильно?

Денис С.: Плакав у магазині.

Педагог: Що відчула мама в цей час?

Денис С.: (відповідь відсутня).

Педагог: Як би ти вчинив у такій ситуації?

Денис С.: (відповідь відсутня).

37,8% дітей ЕГ і 38,1% дітей КГ давали неадекватні відповіді щодо зображеного на картинках і не змогли дати оцінку діям дітей.

Результати вирішення дітьми ситуацій морального вибору представлено в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12.

Уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно”

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Уміють надати допомогу, співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”	15	23,4	35	26,4
Не завжди уміють надати допомогу та частково співвідносять мотиви „хочу” і „потрібно”	30	43,7	56	41,9
Не вміють надати допомогу, не співвідносять мотиви „хочу” і „потрібно”	22	32,9	43	31,7

Як видно з таблиці 2.12, лише 23,4% дітей ЕГ і 26,4% дітей КГ виявили стосовно матері такі гуманні якості, як доброзичливість, чуйність, безкорисливість, уміння допомогти. Значна частина дітей (43,7% ЕГ і 41,9% КГ) керувалися дещо егоїстичними мотивами і пропонували альтернативні варіанти вирішення ситуацій: спочатку подивитися мультфільм, а потім допомогти мамі; попросити бабусю доглянути молодшого братика, а самому піти кататися на роликах тощо. Відповіді дітей третьої групи відзначалися суто егоїстичною спрямованістю (без вагань подивитися мультфільм чи кінофільм, піти кататися на роликах) або відповідь взагалі була відсутня. Це продемонстрували 32,9% дітей ЕК і 31,7% дітей КГ. Наведемо приклад виконання завдання Денисом Ш. (ЕГ). Так, хлопчик у ситуаціях морального вибору перевагу надав: перегляду улюбленого мультфільму, а не допомозі мамі по господарству; спочатку покататися на роликах з друзями, а потім доглянути за молодшим братиком; перегляду цікавого фільму, а не сидінню в тиші, поки мама відпочиває.

Результати виконання дітьми завдання „Як би я вчинив” представлено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

**Уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації,
що передбачає моральний вчинок стосовно матері**

Показник Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Уміють знаходити правильний вихід	13	19,3	29	21,6
Не завжди знаходять правильний вихід	24	36,4	45	33,8
Не вміють знаходити правильний вихід або відповідь відсутня	30	44,3	60	44,6

Як видно з таблиці 2.13, 19,3% дітей ЕГ і 21,6% дітей КГ продемонстрували вміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері. 36,4% дітей ЕГ і 33,8% дітей КГ припускалися помилок при виконанні завдання. 44,3% дітей ЕГ і 44,6% дітей КГ пропонували неправильний вихід із ситуацій або взагалі виявилися неспроможними відповісти на запитання. Наведемо приклад виконання завдання Лізою Д. (ЕГ): історія 1: „Я б показала мамі малюнок”; історія 2: відповідь відсутня; історія 3: „Давай я позбираю яблука”; історія 4: відповідь відсутня.

За результатами, отриманими під час виконання дітьми вищеописаних завдань, було визначено щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за діяльнісним критерієм. Про три щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників за діяльнісним критерієм засвідчив середній коефіцієнт виконання завдань, який визначався шляхом поділу суми коефіцієнтів кожного виконаного завдання на їх кількість.

Результати отриманих даних подано в таблиці 2.14.

Як видно з таблиці 2.14, до достатнього щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм було віднесено 19,6% дітей ЕГ і 22% дітей КГ, які вміють надати безкорисливу допомогу

матері у повсякденних ситуаціях; уміють співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”; самостійно знаходять правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері; здатні дати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Таблиця 2.14.

**Щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей
старшого дошкільного віку за діяльнісним критерієм**

Щаблі Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Достатній	13	19,6	29	22
Задовільний	25	38,1	49	36,2
Низький	28	42,3	56	41,8

Задовільний щабель вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм мають дошкільники, які часто керуються у своїй поведінці егоїстичними мотивами і не завжди вміють надати безкорисливу допомогу матері у повсякденних ситуаціях; не завжди спроможні співвіднести мотиви „хочу” і „потрібно”; частково знаходять правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері; не завжди можуть дати мотивовану оцінку вчинку стосовно матері. До цього щабля було віднесено 38,1% дітей ЕГ і 36,2% дітей КГ.

До низького щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм було віднесено дітей, які часто конфліктують з матір'ю, не враховують її інтересів. У таких дітей спостерігається суто егоїстичний напрям у поведінці. Це 42,3% дітей ЕГ і 41,8% дітей КГ.

Аналіз результатів використання методики „Сходінки гуманності” засвідчили, що у більшості дітей (61,4% ЕГ і 58,5% КГ) самооцінка має необ'єктивний і некритичний характер. Пояснюючи свою поведінку, діти вважають, що завжди поводять себе дуже добре. Лише незначна кількість

дітей (22,7% ЕГ і 24,3% КГ) оцінили свою поведінку досить об'єктивно і продемонстрували усвідомлення того, що не завжди їхні вчинки бувають моральними стосовно матері: „Я допомагаю мамі, але інколи хочу пограти за комп'ютером і тоді не допомагаю”, „Я не послухалася маму і не винесла сміття лише через те, що хотіла погратися з Вікою”.

Результати обстеження самооцінки дітей подано в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15.

Особливості самооцінки дітей старшого дошкільного віку

Самооцінка Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Об'єктивна, критична	16	24,2	33	24,5
Необ'єктивна, некритична	38	55,7	75	56,4
Не визначена	13	20,1	26	19,1

Як свідчить таблиця 2.15, об'єктивна, критична самооцінка наявна у 24,2% дітей ЕГ і 24,5% дітей КГ; необ'єктивна та некритична – у 55,7% дітей ЕГ і 56,4% дітей КГ; не визначено самооцінку у 20,1% дітей ЕГ і 19,1% дітей КГ.

Співставивши результати обстеження самооцінки дітей з результатами попередніх методик, зокрема, з даними отриманими при дослідженні вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм, можна констатувати, що здебільшого необ'єктивну, завищену самооцінку продемонстрували діти із низьким або задовільним щаблями вихованості шанобливого ставлення до матері. Об'єктивні відповіді, в переважній більшості, продемонстрували діти, віднесені до достатнього щабля вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм.

Щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників за кожним критерієм (когнітивним, емоційно-почуттєвим та діяльнісним), а також особливості їх самооцінки дали змогу визначити три

рівні вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку експериментальних і контрольних груп: достатній, задовільний і низький. Середній коефіцієнт вихованості шанобливого ставлення до матері було отримано шляхом поділу суми коефіцієнтів кожного критерія на їх кількість.

Узагальнені дані щодо рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників подано в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16.

**Рівні вихованості шанобливого ставлення до матері
у дітей старшого дошкільного віку**

Рівні Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
Достатній	13	20,3	29	21,4
Задовільний	29	42	54	40,6
Низький	25	37,7	51	38

Як видно з таблиці 2.16, відповідно до якісної характеристики рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників достатній рівень продемонстрували 20,3% дітей ЕГ і 21,4% дітей КГ. Ці діти мають уявлення про шанобливе ставлення до матері; спроможні розуміти правильність учинків власних та однолітків стосовно матері. Їхні уявлення про шанобливе ставлення до матері відповідають типовим проявам поведінки в реальних умовах життєдіяльності. Діти орієнтуються в основних емоціях і почуттях матері, уміють визначати їх та адекватно на них реагують; відчувають і розуміють емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; відчувають емоційно-почуттєву єдність з матір'ю; ставляться до матері та до себе як найвищої цінності; здатні до емоційного співпереживання матері; усвідомлюють свої переживання, уміють керувати власними емоціями; готові надати безкорисливу допомогу

матері у повсякденних ситуаціях, уміють співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно” та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок стосовно матері; здатні давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

До задовільного рівня вихованості шанобливого ставлення до матері було віднесено 42% дітей ЕГ і 40,6% дітей КГ. Ці діти мають недостатні знання про шанобливе ставлення до матері, не завжди розуміють власні вчинки і вчинки своїх однолітків стосовно матері; уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері не завжди відповідає типовим проявам їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; не достатньо орієнтуються в основних емоціях і почуттях матері, не завжди можуть їх визначати та адекватно на них відреагувати; недостатньо відчують і розуміють емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; не в достатній мірі відчують емоційно-почуттєву єдність з матір'ю; не завжди здатні до емоційного співпереживання матері; частково усвідомлюють свої переживання і не завжди уміють керувати власними емоціями; не завжди готові надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; часто керуються у своїй поведінці егоїстичними мотивами і не завжди вміють співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно” та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок стосовно матері; не завжди можуть давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Низький рівень вихованості шанобливого ставлення до матері виявлено у 37,7% дітей ЕГ і 38% дітей КГ. Це діти з обмеженим обсягом знань про шанобливе ставлення до матері; не спроможні оцінити вчинки однолітків та власні стосовно матері і дати їм правильну моральну оцінку. Емоційна чутливість таких дітей зорієнтована на власні переживання; їм притаманні короткочасні емоційні відгуки на біль та горе матері або взагалі їх відсутність; не вміють чи не бажають надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; не вміють співвідносити мотиви „хочу” і

„потрібно”; у своїй поведінці керуються суто егоїстичними мотивами; не можуть дати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Розподіл дітей за рівнями вихованості шанобливого ставлення до матері представлено на рис. 2.1.

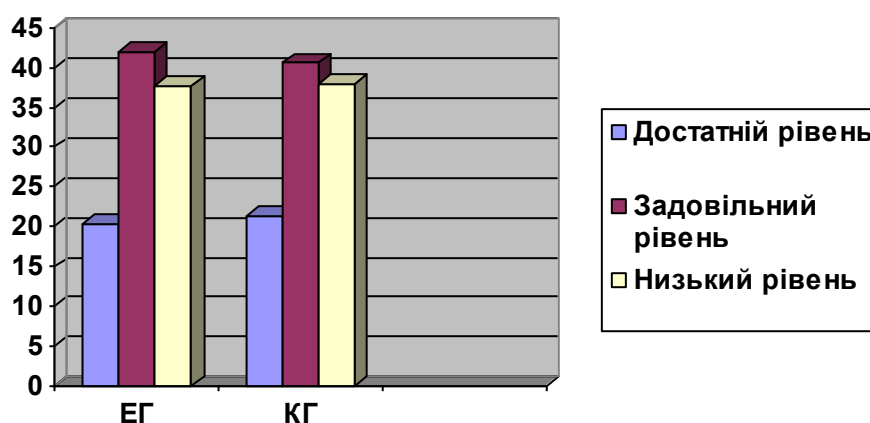

Рис. 2.1. Розподіл старших дошкільників за рівнями вихованості шанобливого ставлення до матері, %

Підсумовуючи результати констатувального етапу експериментальної роботи, зауважимо, що стан виховання шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку можна схарактеризувати як недостатній. Потребує вдосконалення робота з професійної підготовки вихователів дошкільних навчальних закладів до процесу виховання в дітей поваги до матері; налагодження роботи дошкільних навчальних закладів із сім'ями з метою надання батькам допомоги у цьому процесі; розробка методики виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері.

2.3. Експериментальна модель і методика виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників

Плануючи експериментальну роботу, ми керувалися твердженням психологів [120; 177; 185; 204], що для морального виховання особистості необхідний комплексний вплив, цілісне формування моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки. Тому враховуючи вищезазначене, та у

відповідності до принципів системності, поетапності та послідовності експериментальна робота відбувалась упродовж кількох взаємообумовлених і взаємодоповнюючих етапів. Було розроблено експериментальну модель виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері (див. рис. 2.2), яка обіймала три етапи. Опишемо їх.

Перший етап – *інформаційно-збагачувальний* – мав за мету дати дітям уявлення про шанобливе ставлення до матері, навчити їх адекватно оцінювати вчинки своїх однолітків та давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері. Цей етап передбачав реалізацію педагогічної умови – інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників. Провідною формою роботи виступили інтегровані заняття з різних розділів програми (ознайомлення з довкіллям, художня література, музика т.ін.). Змістовий аспект передбачав використання таких методів і прийомів: читання та аналіз літературних творів моральної спрямованості, дидактичні ігри та вправи, досліди, ситуації морального вибору, повчальні історії, оформлення стенда.

Метою другого етапу – *рефлексивно-діяльнісного* – було навчити дітей орієнтуватися в основних емоціях та почуття матері, вміння їх визначати та адекватно реагувати на них; здатності відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; розвиток у дитини відчуття емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатності до емоційного співпереживання матері; вміння усвідомлювати свої переживання та здатності керувати власними емоціями. На цьому етапі реалізовувалась педагогічна умова – створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині. Провідною формою роботи виступили інтегровані заняття з різних розділів програми (розвиток мовлення, художня література, малювання т.ін.). Змістова лінія цього етапу полягала у застосуванні таких методів і прийомів: казкові подорожі, пальчикова гімнастика, психогімнастика, пантоміма,

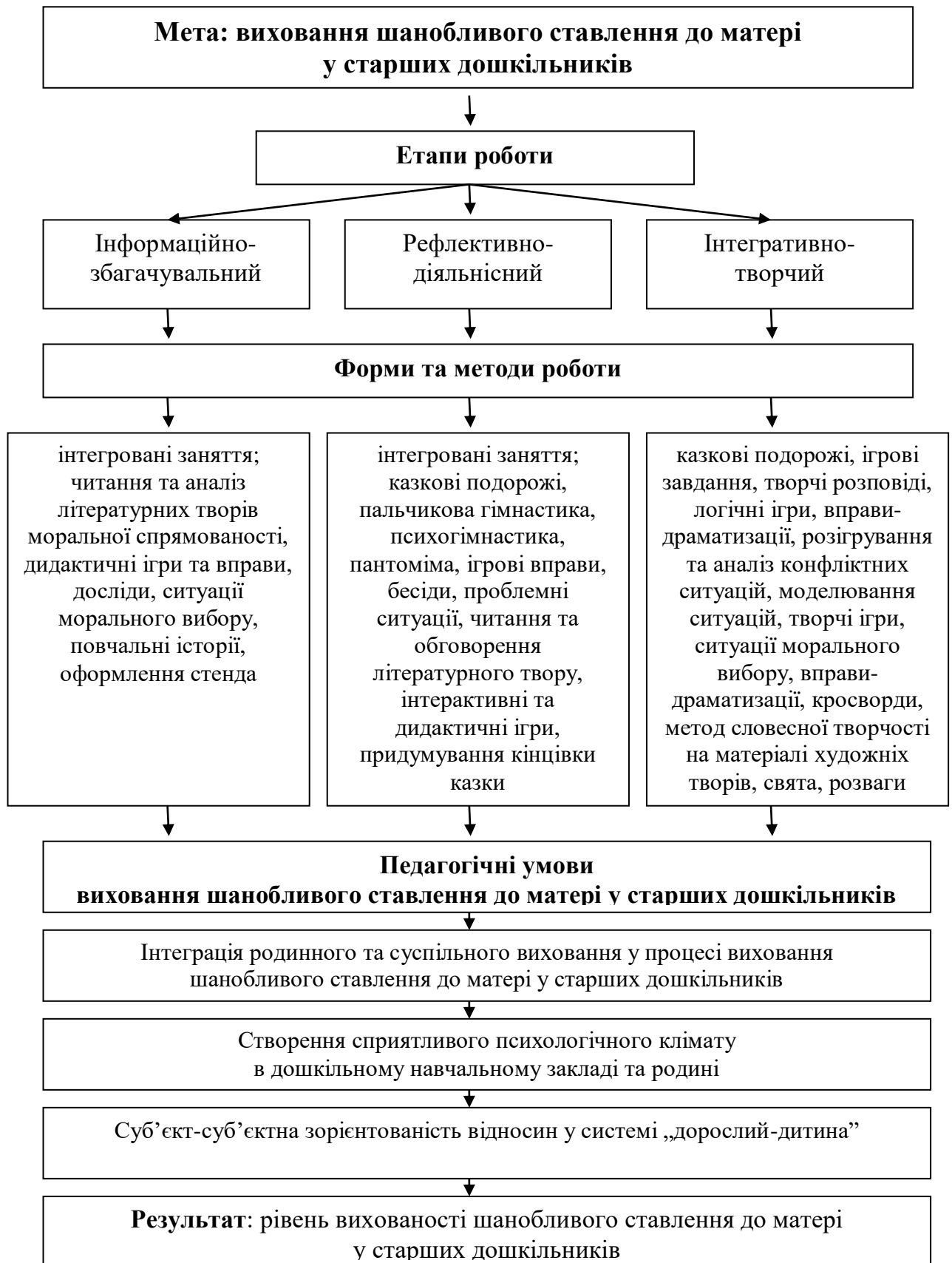

Рис. 2.2. Експериментальна модель виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників

ігрові вправи, бесіди, проблемні ситуації, читання та обговорення літературного твору, інтерактивні та дидактичні ігри, придумування кінцівки казки.

Третій етап – *інтегративно-творчий* – передбачав систематизацію уявлень дітей про моральні норми поведінки, вироблення стереотипів і відпрацювання навичок шанобливої поведінки дошкільників стосовно матері. На цьому етапі реалізовувалася педагогічна умова – суб’єкт-суб’єктна зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”. Змістова лінія полягала в застосуванні таких видів роботи: казкові подорожі, ігрові завдання, творчі розповіді, логічні ігри, вправи-драматизації, розігрування та аналіз конфліктних ситуацій, моделювання ситуацій, творчі ігри, ситуації морального вибору, вправи-драматизації, кросворди, метод словесної творчості на матеріалі художніх творів, свята та розваги.

Висвітливо зміст роботи на кожному етапі.

Експериментальну роботу з виховання у дітей шанобливого ставлення до матері було розпочато із **консультативно-просвітницької роботи з педагогами** дошкільних навчальних закладів і реалізовано через організацію *консультаційного центру „Виховуємо шанобливу людину”*, мета якого полягала в усвідомленні педагогами сутності поняття „шанобливе ставлення до матері”; їх підготовці до роботи за експериментальною методикою з метою виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників. Реалізація мети здійснювалася через різноманітні форми взаємодії експериментатора з педагогічним колективом: лекції, семінари-практикуми, тренінги, методичні консультації тощо.

Діяльність консультаційного центру була спрямована на вирішення таких завдань: розширити знання і уявлення педагогів про психолого-педагогічні засади виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; ознайомити педагогів дошкільних навчальних закладів із методикою виховання у дошкільників шанобливого ставлення до матері; забезпечити усвідомлення педагогами необхідності інтеграції суспільного і

родинного виховання у процесі виховання у дітей шанобливого ставлення до матері; пошук ефективних методів та організаційних форм роботи з дітьми старшого дошкільного віку з метою виховання у них шанобливого ставлення до матері, апробація експериментальної моделі та методики виховання шанобливого ставлення до матері в дітей 5-6 років.

Оскільки від сформованості у вихователів уявлень про шанобливе ставлення до матері та усвідомлення важливості цієї проблеми залежить ефективність роботи в означеному напрямку, робота з педагогами експериментальних дошкільних навчальних закладів розпочалась із *лекції* „Шанобливе ставлення до матері як моральна категорія”, метою якого було сформулювати у вихователів уявлення про шанобливе ставлення до матері як моральну категорію; сприяти усвідомленню ними важливості виховання у дітей поваги до матері, починаючи з дошкільного дитинства.

Проведений для вихователів експериментальних груп *практикум* „У вихованні вся справа у тому, хто виховує” (див. додаток Ц) мав за мету підготувати педагогів до виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері; підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності вихователів, заохочення до вивчення кожної дитини, допомога в опануванні методів індивідуального й особистісно зорієнтованого підходу у вихованні; набуття педагогами практичних умінь організації навчально-виховного процесу шляхом пошуку оптимальних методів та організаційних форм роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

Для вихователів старших груп експериментальних груп було проведено *семинар-практикум* „Взаємодія дошкільного навчального закладу та родини як умова виховання у дитини шанобливого ставлення до матері” (див. додаток Т), що мав за мету переконати педагогів у необхідності взаємодії та взаємопроникнення родинного та суспільного виховання у процесі становлення особистості дитини-дошкільника; сприяти активному залученню вихователів до співпраці з сім'ями з метою виховання у дітей

шанобливого ставлення до матері; залучення педагогів до обміну думками про успіхи і труднощі у процесі морального виховання дітей.

Наступним кроком консультативно-просвітницької роботи з педагогами було проведення *тренінгу* „Учіть дитину любити маму” (див. додаток У), під час якого педагоги набули практичних умінь організації навчально-виховного процесу з метою виховання у дошкільників шанобливого ставлення до матері через вирішення педагогічних ситуацій та задач та *дискусії* „Яка вона, дитина?” (див. додаток Ф), що передбачала аналіз вікових психологічних особливостей та умов розвитку старшого дошкільника. Педагоги мали змогу знаходити власні рішення виходу із тієї чи тієї ситуації, а не користуватися готовими шаблонами. Крім того було проведено *консультації* з тем: „Роль емоційного комфорту в групі дошкільного закладу у вихованні дитини”, спрямованої на підтримку сприятливого психологічного клімату в групі, вироблення педагогічного такту у вихователів та „Як запобігти формуванню заниженої самооцінки дитини?” (див. додаток В).

Завершальне заняття „Перевірте себе” включало *анкетування, тестування* педагогів з метою перевірки їхньої готовності до виховання у дітей шанобливого ставлення до матері (див. додаток Х).

Робота з родинами мала за мету усунути прогалин у вихованні шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників в умовах сім’ї і реалізувалася через застосування індивідуальних і колективних форм організації педагогічного процесу. З-поміж методів і прийомів педагогізації батьків пріоритетна роль відводилась інтерактивним видам роботи (презентація родин, тренінги, „зустрічі на педагогічних посиденьках” тощо), спрямованим на стимуляцію пізнавальної діяльності батьків та що сприяли їхньому залученню до активного процесу самостійного засвоєння і застосування знань; спонукали бути демократичними та обирати гуманістичний стиль спілкування з дітьми та іншими членами родини, приймати обдумані рішення; формували критичне мислення; виключали

авторитарність і примусовість, нав'язування готових методик виховання шанобливого ставлення до матері в дітей в умовах сім'ї. Водночас використовувалися традиційні види і форми роботи з батьками вихованців, зокрема: колективні батьківські збори, конференції, лекції, бесіди, консультації тощо.

На першому етапі роботи з батьками було розпочато зі встановлення контакту з сім'єю. З цією метою було заплановано індивідуальну роботу з батьками шляхом *відвідування сімей*. У результаті відвідування дітей удома, індивідуальних бесід з батьками, проведення опитувань складалося уявлення про реальні виховні можливості кожної сім'ї (взаємини між батьками і дітьми, між дорослими членами родини, ступінь батьківського авторитету, увага батьків до дітей, методи виховання, засоби заохочення і покарання). Така форма роботи сприяла встановленню довір'я та контакту між педагогом і батьками, допомогла знайти правильний підхід до дітей і полегшила подальшу роботу з означеного напрямку. Саме завдяки таким відвідуванням здійснювалось планування наступної роботи: підбір теми подальших бесід з батьками, консультацій, тематики матеріалів для „батьківських куточків” тощо. Під час відвідин родин, батькам пропонувалося пройти анкетування: 1. Яку інформацію Ви хотіли б отримати на батьківських зборах? 2. Які питання виховання Вас особливо хвилюють? 3. Яку літературу чи пресу Ви читаєте? 4. Чим Ви можете допомогти вихователю дошкільного закладу в роботі з дітьми? 5. На що вихователю слід звернути увагу в роботі з Вашою дитиною?

Поспілкувавшись з батьками дитини та ознайомившись з умовами її життя, оформлявся щоденник відвідування сім'ї (див. додаток Д). Для прикладу наведемо щоденник відвідування сім'ї Каміли С.: 1) Батько – Анатолій, 42 роки, освіта середня спеціальна, майстер з ремонту квартир. Мати – Наталя, 44 роки, освіта середня спеціальна, домогосподарка. 2) Тип сім'ї за структурою: повна складна (батьки, дитина, дідусь). 3) Тип сім'ї за якістю взаємин і атмосфери в ній: нестабільна (між дорослими виникають

часті суперечки). 4) Житлові та матеріальні умови добрі. 5) Дорослі позитивно ставляться до морального виховання дитини; проявляють активність у виховних заходах морального спрямування дошкільного навчального закладу. 6) Батьки з повагою та розумінням ставляться до дитини, об'єктивно оцінюють її моральну поведінку. Мама весь вільний час проводить з дитиною. У спілкуванні з дитиною обирає авторитарний стиль. 7) Батьками використовуються такі методи морального виховання: заохочення, покарання, показ, пояснення, приклад поведінки дорослих, вправління, роз'яснення норм і правил поведінки. 8) Дитина часто капризує, проявляє виключно егоїстичне ставлення до батьків. Авторитет батьків відсутній.

Педагог поінформував батьків про успіхи їхньої дитини. Проаналізувавши поведінку дитини в дошкільному закладі та порівнявши її з поведінкою вдома, разом з батьками було знайдено прийоми педагогічного впливу. Так, з метою виховання у дитини шанобливого ставлення до матері та інших членів родини було здійснено відбірку творів для читання та подальшого обговорення з дитиною: І. Кульська „Мамине свято”, М. Познанська „Моїй мамі”, О. Майков „Мама і діти”, Ю. Шкрумеляк „Розмова дитини з матір'ю”, Р. Завадович „Є в мене найкраща матуся”, М. Петрів „Шануй старших” та ін. (див. додаток Е). Художні твори відбиралися таким чином, щоб у результаті обговорення у дитини виникло захоплення від гарних вчинків персонажів стосовно їхніх матерів і засудження проявів неповаги до батьків.

Поряд із відвідуванням сімей, на першому етапі батьки були запрошені *відвідати заняття* у дошкільному навчальному закладі, передбачені тематичним тижнем „Усе починається з мами”. Відвідуючи заняття, батьки побачили роботу дошкільного закладу, ознайомилися з методами навчання і виховання дітей, які потім використали у сімейному вихованні. Таке проникнення в життя дошкільного закладу дало змогу

батькам побачити свою дитину в дитячому колективі й іноді відкрити її з нового для них боку.

Педагог разом з батьками проаналізували побачене, знайшли причини відхилень, якщо такі були, в поведінці дітей. Так, відвідавши заняття „Намисто для матусі”, мама Насті Д. дійшла висновку, що причиною егоїзму її доньки є надмірна опіка: „Я вважала, що, як добра мама, я маю опікати свою дитину. Я купувала Насті гарні речі, дорогі іграшки, виконувала всі її забаганки – намагалася, щоб дитина ні в чому не була обділена. Я відривала від себе останній шматок, тільки б дитина не плакала. Як наслідок – Настя виросла егоїсткою.”

Оскільки найпоширенішою формою здійснення педагогічного навчання батьків, обговорення питань та засобом формування батьківського колективу у дошкільних навчальних закладах є *батьківські збори*, і носять вони здебільшого інформаційний характер, ми, відповідно до мети започаткованого дослідження, провели дещо нетрадиційні, за оновленою формою тематичні збори на тему: „Сім'я – колиска морального виховання дитини” (див. додаток Ж1), „Батьки – перші вихователі дитячих душ” (див. додаток Ж2).

На першому етапі, крім означених форм роботи з батьками, було проведено *презентацію родин*, метою якої було поліпшення взаємин у родині; встановлення тісного співробітництва між дошкільним закладом і родиною; сприяння розумінню дитиною значущості родини, родинних зв'язків; виховання у дітей шанобливого ставлення до членів родини.

Підготовка до презентації: виставка сімейних фотографій; виставка спільних робіт дитини й членів родини.

План проведення презентації родини:

1. Розповідь батьків про родину з демонстрацією фотографій членів родини.
2. Програвання улюбленої гри дитини разом з усіма дітьми.

3. Дидактична гра „Знайди мене” (знаходження з-поміж декількох чужих фотографій фотографії дитини у ранньому віці).
4. „Прес-конференція” (діти задають запитання членам родин).
5. Розповідь батьків і дітей про традиції родини.
6. Приготування улюбленої страви дитини всіма дітьми (під керівництвом мами).

У вирішенні питань виховання у дошкільників шанобливого ставлення до матері важливого значення надавали такій формі психолого-педагогічної просвіти батьків, як *лекції* („Вплив взаємин між членами родини на моральне виховання дитини”, „Як виховується довіра дитини до батьків”, „Сім'я – перша школа виховання поваги до матері”). Наведемо плани лекцій.

План лекції „Вплив взаємин між членами родини на моральне виховання дитини”:

1. Взаємини між батьками – запорука морального виховання дитини.
2. Виховний потенціал стилів спілкування батьків з дітьми (авторитарний, демократичний, ліберальний).
3. Вимоги до батьків як перших вихователів дітей.

План лекції „Як виховується довіра дитини до батьків”:

1. Що таке довіра?
2. Створення „спільного простору” – основна умова встановлення довірливих взаємин дорослого з дитиною.
3. Причини для недовіри дорослим.
4. „Мовчазні ключі” до довіри.

План лекції „Сім'я – перша школа виховання поваги до матері”:

1. Сім'я та її роль у вихованні у дитини поваги до матері.
2. Роль сімейного клімату у виховання у дитини поваги до матері.
3. Причини неповаги дитини до матері.

З метою з'ясування сподівань і побоювань батьків, наданні допомоги в усвідомленні різниці між „світом” дитини і дорослого, формування

навичок аналізу причин поведінки дитини з огляду на її позицію, було проведено *тренінгове заняття* „Батьки та діти: шляхи порозуміння” (див. додаток 3).

На першому етапі з метою накопичення, систематизації та узагальнення уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері, в роботі з дошкільниками провідною формою роботи виступили інтегровані заняття з різних розділів програми (художня література, розвиток мовлення, ознайомлення з довкіллям, малювання). Застосовувалися такі методи та прийоми, як-от: читання та аналіз літературних творів моральної спрямованості, дидактичні ігри та вправи, досліди, ситуації морального вибору, повчальні історії, оформлення стенда.

Мету цього етапу було реалізовано через **тематичний місяць „Усе починається з мами”**.

Мета тематичного місяця: сформувати в дітей уявлення про шанобливе ставлення до матері; встановлення у них адекватного, позитивного ставлення до цієї якості; розвиток навичок адекватного оцінювання вчинків своїх однолітків стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку, здатність давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері.

Наводимо план роботи за кожним тижнем упродовж місяця.

План:

Тиждень 1. Тепло рідного дому.

Тиждень 2. Пташка радіє весні, а дитя – матері.

Тиждень 3. Шануй рідну неньку, то буде тобі скрізь гладенько.

Тиждень 4. Найкращі почуття – матусі.

Тиждень 5. Я – матусин помічник.

Перший тиждень з теми „**Тепло рідного дому**” мав за мету сформувати в дітей уявлення про родину, її склад, родинні стосунки; довірливі стосунки з батьками та забезпечення у дитини почуття захищеності у сім’ї; дати дітям знання, що основою сімейних та родинних

стосунків є любов, яка об'єднує усіх членів родини в єдине ціле; виховувати почуття гордості, любові та пошани до членів сім'ї. З метою реалізації мети впродовж тижня було заплановано інтегровані заняття з різних розділів програми: „Моя родина” (ознайомлення з довкіллям, художня література, малювання), „Хай щастям повниться сім'я” (ознайомлення з довкіллям, розвиток мовлення, музика) „Родинне дерево” (ознайомлення з довкіллям, математика, аплікація).

Опишемо фрагменти роботи першого тижня.

Інтегроване заняття „Моя родина” (ознайомлення з довкіллям, художня література, малювання)

Мета: формувати в дітей уявлення про родину, її склад, родинні стосунки; виховувати почуття гордості, любові та пошани до членів сім'ї.

Матеріал: демонстраційний: ілюстрація „Сім'я”; роздавальний: м'які іграшки за кількістю дітей, картки із зображенням різних ситуацій, кружечки зеленого кольору.

Словник: сім'я, родина, родинні стосунки, щаслива родина, шанувати старших.

Хід заняття:

Діти, послухайте лічилку і скажіть, про кого в ній йдеться?

Мама, тато, дід, бабуся –

Всіх назву, не помилюся.

Старший братик і сестричка –

В нас сімейка невеличка.

Не спинюся, не зіб'юся:

Мама, тато, дід, бабуся...

Старший брат, сестра і я –

Отака у нас сім'я.

Нам лічилочку на „сім”

Повторити треба всім.

Сім'я, родина – це найдорожче, що є в людини. Сьогодні мова у нас піде про родину. (Педагог вивіщує ілюстрацію „Сім'я”) Усі мають свою родину. Ластівка не може жити однією сім'єю з горобчиком. І ведмідь, і вовчик-братик не пристануть до чужої зграї. Усі вони мають свою родину. І кожний із вас має її. Хто складає родину? (Відповіді дітей). За допомогою тата і мами ви з'явилися на світ. З перших днів вашого життя вони були поруч і навчили вас ходити, слухати казки, промовляти перші слова, взувати

черевики, застібати гудзики. Батьки радіють кожному вашому успіху й сумують через невдачі. В українській родині є звичай шанувати найстарших її членів – бабусь і дідусів. Вони завжди готові прийти на допомогу і вам, і татові з мамою. А казки чи історії! Хто з малят не полюбляє послухати їх із вуст бабусі?! А прогулянки з дідусем?! Він терпляче пояснить незрозумілі речі, дасть відповіді на найскладніші запитання. Любіть своїх рідних, ніколи-ніколи не завдавайте їм болю, не забувайте про них. пам'ятайте, що вередливість, примхи, сльози дуже засмучують вашу родину. Що ви можете зробити, щоб родина була щасливою? У кого з вас є братики, сестрички? Чим ви можете допомогти старшим членам родини? А молодшим? (Відповіді дітей)

Послухайте вірш „Галюся”:

У Галюсі є мамуся,	А у тата є татусь,
У мамусі є матуся,	Для Галюсі він – дідусь!
А мамусина матуся –	І ще знайте, що Галюся –
То Галюсіна бабуся.	Внучка діда і бабусі!

(К. Перелісна)

- Хто Галюся для своїх татка і мами?
- Ким вона є для своїх бабусь і дідусів?
- Розкажіть, хто складає вашу родину? Хто як допомагає один одному? (Розповіді дітей)

Наприкінці заняття дітям пропонувалося намалювати свою родину.

Окрім того було підібрано низку дидактичних ігор та ігрових вправ („Наша родина”, „Родина”, „Справжня сім'я”, „Намисто”, „Склади квітку”, „Веселі задачки”, „Поміркуй і розкажи”), які проводилися як під час занять, так і в повсякденному житті. Наведемо приклади окремих ігор та ігрових вправ.

Дидактична гра „Наша родина”

Мета: вправляти дітей у вживанні шанобливих слів.

Дітям пропонувалося закінчити речення і пояснити, чому вони так вважають: „Я свою маму...” (люблю, шаную, поважаю, підтримую, радую,

веселю, вважаю найкращою); „Моя мама мене...” (любить, доглядає, підтримує, поважає); „Мій тато...” (сильний, всезнаючий, працьовитий, шанує маму); „Наша родина...” (найкраща, дружна, щаслива, весела).

Дидактична гра „Справжня сім'я”

Мета: вправляти дітей в умінні оцінювати вчинки своїх однолітків стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку.

Педагог пропонував дітям уважно розглянути малюнки (перед кожним вихованцем лежала картка, на якій зображено чотири різні життєві ситуації: старший братик допомагає мамі роздягнути молодшого; мама відпочиває, а поруч хлопчик грає м'ячем; донька спить, а мама складає її іграшки; мама і донька разом перуть білизну: мама – велику хустку, а дівчинка – носову хустинку тощо) і покласти зелений кружечок під тими малюнками, де, на їхній погляд, діти по-справжньому шанують своїх мам, опікуються ними. Після виконання завдання дітям пропонувалося пояснити свій вибір та дати моральну оцінку вчинку героя.

Ігрова вправа „Намісто”

Мета: вправляти дітей у розумінні, що основою сімейних та родинних стосунків є любов, яка об'єднує усіх членів родини в єдине ціле.

Матеріал: довга нитка, різні за формою та кольором намистинки.

Процедура виконання. Дітям пропонувалося уявити, що кожна намистинка – це член їхньої родини. Всі намистинки різні за кольором і розміром – як і члени родини різні за віком, зовнішністю, характером. Дітям пропонувалося зробити намисто – нанизати намистинки на нитку. Дітей підводять до думки, що однією родиною її члени сприймаються лише тоді, коли вони разом, як намистинки в намисті. Якщо намистинки знаходяться разом – вони сприймаються, як одне ціле, а якщо нарізно одна від одної, – то й сприймаються самотньо. Так і члени родини не повинні бути самотніми.

Як підсумок тижня, було влаштовано вернісаж дитячих робіт „Моя родина” та проведено узагальнюючу бесіду з теми „Тепло рідного дому”. Бесіда включала обговорення таких питань: „Що таке сім'я, родина? Що

таке родинні стосунки? Що потрібно, щоб родина була щасливою, щоб у ній панував затишок? Як потрібно змінити свою поведінку, щоб частіше чути приємні слова?”

Другий тиждень передбачав реалізацію теми: **„Пташка радіє весні, а дитя – матері”**.

Мета тижня: розкрити значення та неоціненну роль матері в житті дитини; виховувати вдячність і шанобливе ставлення до матері.

На цьому тижні були проведені заняття з тем: „Бесіда про маму” (ознайомлення з довкіллям), „Найперше слово на землі” (інтегроване заняття з розвитку мовлення й ознайомлення з довкіллям); „Для тебе, матусю, найкращі слова” (інтегроване заняття з розвитку мовлення та музики); „Заучування вірша „Молитва за маму” (Г. Завадович)” (художня література).

Опишемо фрагменти роботи другого тижня.

Інтегроване заняття з теми: „Найперше слово на землі” (розвиток мовлення, ознайомлення з довкіллям)

Мета: розкрити значення та роль матері у житті дитини: народжує, ростить, оточує сердечною любов’ю, ласкою, турботою, оберігає тепло родинного вогнища; розвивати мовлення дітей, збагатити їхній словник прислів’ями та образними виразами про маму, вчити складати розповіді про маму; виховувати повагу до рідної матері, бажання робити добрі справи заради неї.

Словник: мати, матуся, ненька, матінка, материнська любов, материнське серце, берегиня родинного вогнища.

Хід заняття:

– Послухайте вірш і спробуйте назвати, про що чи про кого піде мова на занятті:

Перше слово

Коло, риску, закарлючку
На папері пише ручка.

Все з'єдналось загадково –
 І з'явилося перше слово.
 Здогадались, яке саме? –
 Наймиліше в світі: .... „МАМА”. (І. Січовик)

– Про кого піде мова на занятті? (Про маму)

– Мама, мама, матуся... Скільки тепла таїть у собі це вічне й неповторне слово, бо називає людину, яка завжди для нас найближча, найкраща, найдобріша, наймиліша. Здавна люди шанують жінку: жінку-матір, жінку-господиню. Невичерпна народна мудрість з лагідністю й теплотою говорить про матінку в народних приказках та прислів'ях. Діти, які ви знаєте приказки та прислів'я про маму? (Діти називають) Ось послухайте ще й таке: „Хто маму має, той горя не знає” (Діти вивчають прислів'я). Є ще багато інших прислів'їв та приказок про маму: „Хто має маму рідненьку, в того голівка гладенька”, „На сонечку тепло, а біля матері добре”. Мама народжує, оточує сердечною любов'ю своє дитя, ростить та оберігає від усякого зла, вчить добру. Материнська любов найбільша, найсвітліша, найбезкорисливіша, безмежна. Скільки ніжності в очах матері, скільки радості й тривоги за своїх дітей! Материнське серце здатне перейматися болем дитини на відстані. Ближчого, ріднішого, турботливішого і розумнішого для дитини немає нікого, бо саме мамі більше за всіх зрозуміла дитяча душа.

Мама для кожного одна, і вона найпрекрасніша. Діти, скільки б їм не було років, люблять свою матусю, поважають її. В українській мові є багато слів, якими ми звертаємось до матусі: мама, матуся, ненька, матінка.

Ще в колисці немовля	Мати, матінка, матуся,
Слово „мама” вимовля.	Мама, мамочка, мамуся! –
Найдорожче в світі слово	Називаю тебе я,
Так звучить у рідній мові.	Рідна ненечко моя!

(В. Гринько)

- А якими словами ви називаєте своїх мам? Як ви звертаєтесь до них?
 (Відповіді дітей)

- А зараз згадаймо кожний свою маму – її погляд, голос, дії. Звучатиме мелодія, а ви думайте про своїх мам, потім, хто захоче, нехай розповість про свою матусю. Можна заплющити очі. (Звучить мелодія. Розповіді дітей)

- Саме рідна матуся є берегинею тепла, затишку, доброти та надійності у домі. Вона турбується про кожного члена родини і на всіх у неї вистачає любові. Робіть своїм мамам стільки хорошого, скільки підкаже ваше серденько. І своєю любов'ю до рідних матусь ви будете виражати повагу, шану і подяку до Божої Матері й матері-Батьківщини.

Підсумовуючи заняття, педагог запитує дітей: „Що ви відчуваєте, коли чуєте слово „мама”? Як, на вашу думку, діти повинні ставитися до своєї мами?”

Впродовж тижня з метою реалізації його мети проведено низку ігор та ігрових вправ як самостійних, так і таких, що входили в структуру інших занять. Опишемо окремі з них.

Ігрова вправа „Лагідна мама”.

Мета: вправляти дітей у вживанні шанобливих слів стосовно матері.

Педагог пропонував кожній дитині взяти будь-яку м'яку іграшку чи ляльку.

- Вашому улюбленцю подобається, коли з ним лагідно поводяться, колихають, наспівують яку-небудь пісеньку. Час від часу розмовляйте з ним, промовляючи голосніше ті слова, які йому до вподоби.

Доки діти ходять по кімнаті зі своїми улюбленцями, педагог запропонував їм варіанти звертань до іграшок: „Ти такий розумний”, „Ти такий чудовий”, „Ти моє сонечко”, „Ти такий милий”, „Ти такий солодкий”, „Я буду тебе захищати” і т. ін.

- Що б ви ще хотіли сказати своєму улюбленцю?

Далі педагог запропонував частині дітей сісти на килимок, закрити очі і згадати всі добрі слова, які б вони хотіли почути від мами. Ті діти, що стоять, грали роль „мами”, а ті, що сидять – „дітей”. „Мами” промовляли лагідні слова „дітям”. Потім діти мінялися ролями.

Рухлива гра „Моя матуся”.

Мета: виховувати у дітей повагу до рідної матері, бажання робити добрі справи заради неї.

Діти шикуються в коло і стають на відстані близько 1 м одне від одного. Педагог із м'ячем – у центрі. Дорослий кидає м'яч одному з гравців, звертаючись до дітей із запитанням: „Якими лагідними словами ти називаєш свою маму?”. Дитина ловить м'яч і, промовляючи слово (наприклад, „матінка”), кидає його тому, хто стоїть наступним у колі. Так діти по черзі, передаючи м'яч один одному по колу, підбирають лагідні слова для своїх матерів. Останній гравець кидає м'яч педагогу. А дорослий дає дітям нове запитання-завдання: „Що вміє робити твоя мама?”. Гра триває.

Як підсумок тижня, разом із дітьми з принесених ними з дому фотографій матерів було оформлено стенд „Найрідніша у світі”.

Третій тиждень пройшов під гаслом: „Шануй рідну неньку, то буде тобі скрізь гладенько”.

Мета тижня: розширити та уточнити уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері; розвивати вміння адекватно оцінювати вчинки однолітків стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку, здатність давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері.

З метою реалізації мети тижня було проведено серію занять з тем: „Хто людей не поважає, сам поваги не має” (інтегроване заняття з розвитку мовлення й ознайомлення з довкіллям), „Шануй батька і матір і тебе шануватимуть” (інтегроване заняття з розвитку мовлення, ознайомлення з довкіллям та художньої праці), „Читання й обговорення літературного твору В. Сухомлинського „Образливе слово” (інтегроване заняття з художньої літератури та розвитку мовлення), „Заучування вірша Б. Лепкого „Батько й мати” (художня література). Наведемо фрагменти такої роботи.

Заняття з художньої літератури з теми: „Читання й обговорення літературного твору В. Сухомлинського „Образливе слово”

Мета: розширити та уточнити уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері; підвести дітей до розуміння, що все образливе, сказане ними матері, залишає у її серці глибокий слід; активізувати словник дітей прислів'ями; виховувати повагу до матері.

Словник: образливе слово, глибокий слід у серці.

Матеріал: склянка води, грудочка землі.

Хід заняття:

Педагог пропонував дітям послухати оповідання В. Сухомлинського „Образливе слово” (див. додаток Г) з подальшим його обговоренням: Які почуття викликали у сина сльози матері? Чому його мучила совість? Чому син, збираючись у далеку дорогу, поклонився матері низько до землі? Як ви думаєте, чому рана від злого слова залишає глибокий слід у серці? Що може принести матері радість, а не смуток? Чому ви так думаєте? А ви ображали коли-небудь своїх мам? Як вони почувалися після цього?

- Образливі слова залишають глибокий слід у серці людини. Ці рани ми не можемо побачити, як бачимо рану на руці від порізу, але вони такі самі болючі. Недаремно в народі кажуть: „Слово – не горобець, вилетить і не спіймаєш”. (Діти повторюють) Щоб переконатися в цьому, давайте проведемо дослід „Образливі слова”.

Уявіть, діти, склянка з водою – це ваша мама. Вода чиста і прозора – настрої у мамі гарний, серце її переповнене любов'ю до вас. Грудочка землі – це ваші образливі слова, адресовані мамі. Кинемо грудочку у воду. Бачите, вона розчиняється і забруднює воду у чорний колір. Так і ваші слова розчиняються у мамі, засмучують її, залишають на серці чорний осад.

Якщо хтось із вас колись образив свою маму негарними словами і можливо тепер і хотів би повернути їх назад, але, як бачите, вони розчинилися і повернути їх неможливо. Вони осіли у серці мамі. Тому спершу треба подумати, а вже потім казати.

До людини завжди повертається як хороше, зроблене нею, так і погане, тільки з більшою силою. У народі кажуть: „Що посієш, те й пожнеш” (Діти заучують прислів'я)

Окрім цього, в повсякденному житті проводилися дидактичні ігри („Добре чи погано”, „Чарівна скринька”, „Навпаки”, „Найкращі слова”), ігрові вправи („Добрі слова для мами”, „Я б для матусі...”), вирішувалися ситуації морального вибору. Опишемо деякі з них.

Дидактична гра „Добре чи погано”

Мета: розвивати здатність дитини розрізняти вчинки, які сприяють і шкодять гарним стосункам з мамою; виховувати прагнення встановлювати доброзичливі стосунки з мамою.

Роздавальний матеріал: кружечки чорного та зеленого кольорів.

Педагог пропонував дітям різноманітні дії: кричати на маму; заспокоїти маму, коли вона засмучена; плакати через те, що мама не дозволяє з'їсти п'яту цукерку; радіти поверненню мами з роботи; вимагати у мами купити надто дорогу іграшку; допомогти мамі у приготуванні вечері; розділити сум разом із другом, у якого захворіла мама; згадувати разом з мамою приємні події. Якщо дитина вважає її позитивною – піднімає зелений кружечок, негативною – чорний.

Ситуація морального вибору.

Мета: вправляти дітей в умінні адекватно оцінювати поведінку героя, обґрунтувати її адекватність, передбачити позитивні чи негативні наслідки такої поведінки стосовно матері; співвідносити поведінку персонажа зі своїми уявленнями про шанобливе ставлення до матері.

Ситуація. Мама стомлена прийшла з роботи і лягла на дивані, щоб трішки перепочити. У цей час Мишкові дуже захотілося пограти м'ячем. Не довго думаючи, він почав голосно гупати ним об стіну, підлогу. Мама так і не змогла відпочити.

Запитання до дітей: Чи сподобалась вам поведінка Мишка? Яке ставлення до мами продемонстрував хлопчик? Як би ви повели себе в даній ситуації?

Ігрова вправа „Добрі слова для мами”

Мета: розширити та уточнити уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері.

Дітей ділили на дві команди і пропонували командам по черзі дібрати добрі слова для їх матусі, щоб висловити вітання, прощання, вибачення, прохання, побажання, подяку. Виграла та команда, яка назвала більше гарних слів.

Третій тиждень закінчився узагальнюючою бесідою з дітьми з теми: „Материнське серце”:

- Які почуття можуть викликають сльози матусі? Чому рана від злого слова залишає глибокий слід у серці мами?

- Що може принести мамі радість, а що смуток? Чому ви так думаєте?

- Як ви почуваетесь після того, як образили свою маму?

Четвертий тиждень з теми **„Найкращі почуття – матусі”** мав за мету продовжувати розширювати й уточнювати уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері та розвивати вміння адекватно оцінювати вчинки однолітків та власні вчинки стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку; збагатити й уточнити знання дітей щодо моральних категорій, що є складовими шанобливого ставлення до матері: *доброта, вдячність, доброзичливість, уважність, ввічливість, жорстокість*.

З метою реалізації мети впродовж тижня було проведено серію занять з тем: „Читання й обговорення літературного твору В. Сухомлинського „Чого мама так хвалить?” (художня література); „Матінко рідна, пташка досвітня” (інтегроване заняття з ознайомлення з довір'ям та музики); „Намисто для мами” (інтегроване заняття з ознайомлення з довір'ям, розвитку мовлення та художньої праці). У повсякденному житті було проведено дидактичні ігри „Хто швидше до мами?”, „Встав необхідне

шанобливе слово”, „Що мама робить?”, „Оціни вчинок”, „Знайти пару”, „Знайди правильний вихід”, „Що переплутав художник?” „Добери слово”.

Опишемо фрагменти роботи.

Інтегроване заняття з ознайомлення з довкіллям, розвитку мовлення та художньої праці з теми: „Намисто для матері” (складання словничка моральності)

Мета: збагатити й уточнити знання дітей щодо моральних категорій *доброта, вдячність, доброзичливість, уважність, ввічливість, жорстокість*; підвести дітей до висновку, що ці моральні категорії є складовими шанобливого ставлення до матері.

Словник: доброта, вдячність, доброзичливість, уважність, ввічливість, жорстокість, шанобливий.

Роздавальний матеріал: різнокольорові намистинки, дві нитки чорного та білого кольорів.

Хід заняття:

Педагог повідомляє дітям, що сьогодні вони будуть робити для своїх матерів подарунок - намисто. Але це незвичайне намисто. Кожна намистинка у ньому – це певне відношення дитини до мами.

- Чи завжди ви гарно відноситеся до своєї мами? Можливо якісь вчинки засмучують її? (Відповіді дітей) Як ви думаєте, мамі буде приємно отримати намисто, де будуть намистинки, що показують погані вчинки дітей? (Відповіді дітей) Звичайно неприємно. Тому ми будемо на білу нитку нанизувати намистинки лише з гарними почуттями, а на чорну – з поганими.

- Діти, як ви думаєте, як називається здатність дитини робити добро для інших, готовність завжди прийти на допомогу? (Відповіді дітей) Так, ця якість називається – *доброта*. Це гарна чи погана якість? Чому ви так вважаєте? (Відповіді дітей) Бути добрим – означає завжди виявляти турботу про близьких і знайомих людей, робити для них добре, допомагати. Можна заспокоїти людину, коли вона схвильована, погратися з малюком, поділитися з другом іграшками.

Далі дітям пропонувалося пригадати випадок із власного життя, коли вони проявили доброту стосовно матері. (Розповіді дітей)

- На яку нитку будемо нанизувати намистинку-доброту – на білу чи чорну? (Діти відповідають і нанижують)

- Діти, як ви думаєте, як називають почуття, коли ви відчуваєте доброзичливе ставлення, прихильність до мами за все те добре, що вона робить для вас? (Роздуми дітей) Це почуття *вдячності*. Розкажіть, за що ви вдячні своїм матусям? (Розповіді дітей). Так, ми вдячні нашим мамам за безкорисливу любов, турботу, за недоспані ночі, за колискові пісні. Вдячність – це гарне почуття чи погане? На яку нитку будемо нанизувати намистинку-вдячність? (Діти відповідають і нанижують)

- Як ви думаєте, яку людину можна назвати *доброзичливою*? (Роздуми дітей) Доброзичлива людина завжди бажає іншим добра, завжди готова прийти їм на допомогу. Чи повинні діти бути доброзичливими до своїх мам? Чому ви так вважаєте? (Відповіді дітей) На яку нитку слід нанизати намистинку-доброзичливість? (Діти нанижують)

- Чи завжди ви можете вислухати маму? Чи помічаєте, коли вона засмучена? Як можна назвати це почуття? (Роздуми дітей) Так, це *уважність*. Уважна дитина завжди помітить настрій мами, прийде їй на допомогу, вислухає її. Бути уважним – це добре чи погано? Пригадайте і розкажіть, коли ви проявили уважність до своєї мами? (Розповіді дітей) На яку нитку ви занизите намистинку-уважність? (Діти відповідають і нанижують)

- Як ви називаєте своїх мам? Які ввічливі слова ви їм кажете? Як називають дітей, які завжди культурно себе поведуть, чемні, вживають ввічливі слова? Як називається таке почуття? (Роздуми дітей) Так, таких діток називають ввічливими, а почуття – *ввічливість*. Слід дотримуватись правил ввічливості у спілкуванні з мамою, знайомими та незнайомими людьми без нагадування дорослих. Треба бути тактовним: нікого не ображати своїми словами чи діями. Для цього спочатку треба подумати, як і

що сказати і зробити, щоб нікому не зіпсувати настрій. Ввічлива людина, звертаючись з проханням чи за порадою, каже „будь ласка”, „дякую”. Як ви гадаєте, на яку нитку слід нанизати намистинку-ввічливість – на білу чи чорну?

- Як ви думаєте, як називають людей, які намагаються зробити щось погане іншим, заподіяти їм зло? (Роздуми дітей) Таких людей називають жорстокими. *Жорстокість* – це гарне почуття чи погане? Чому ви так думаєте? Чи є серед нас дітки, які коли-небудь проявляли жорстокість до мами? Навіть, якщо колись таке і траплялось, я думаю, що більше таке не повториться. На яку нитку ми занизимо намистинку-жорстокість? Чому ви так вважаєте? (Діти відповідають і нанизують)

- Подивіться уважно на свої намиста. Які намистинки-почуття ми нанизали на білу ниточку? Які на чорну? (Відповіді дітей) Як ви думаєте, як можна назвати дитину, яка проявляє до мами доброту, вдячність, доброзичливість, уважність, ввічливість? (Роздуми дітей). Таку дитину можна назвати *шанобливою*. Шаноблива дитина завжди з повагою ставиться до мами й інших людей.

З якими почуттями ви сьогодні познайомились? Які з цих почуттів будуть приємними для вашої мами? Як називають дитину, яка проявляє стосовно мами гарні почуття? Яке намисто вам подобається більше? Яке намисто ви подаруєте мамі – на білій чи чорній ниточці? Чому? (Відповіді дітей)

Ввечері подаруйте своїм матусям намисто, і не забудьте сказати, що це незвичне намисто. Поясніть мамам, які на ньому незвичні намистинки.

Наприкінці заняття дітям пропонувалося пограти в гру „Будь уважним”:

- А зараз ми з вами трішки пограємось. Я буду називати слова, а ви в разі, коли звучить гарне почуття до матері, плескайте в долоні: уважність, ввічливість, жорстокість, доброзичливість, доброта, пошана.

Як підсумок тижня, було проведено виставку спільних робіт батьків і дітей „У світі найкращі руки роботящі”.

Метою п'ятого тижня з теми „**Я – матусин помічник**” було розширити, уточнити та закріпити уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері; уміння оцінювати вчинки своїх однолітків стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку; здатність давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері.

Упродовж тижня було проведено серію занять з тем: „Читання й обговорення літературного твору М. Скребцової „Серце матері” (інтегроване заняття з художньої літератури та ліплення); „Добре діло роби сміло” (інтегроване заняття з розвитку мовлення, ознайомлення з довкіллям, художньої праці); „Заучування вірша Б. Лепкого „Батько й мати” (художня література); „Складання творчих розповідей з теми „Як я піклуюся про маму” (розвиток мовлення); „Букет для матусі” (аплікація).

Опишемо фрагменти роботи п'ятого тижня.

Інтегроване заняття з художньої літератури та ліплення з теми: „Читання й обговорення літературного твору М. Скребцової „Серце матері”

Мета: вправляти дітей в умінні оцінювати вчинки своїх однолітків та власні вчинки стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку; виховувати повагу до матері, бажання турбуватися про неї та надавати безкорисливу допомогу.

Словник: любляче материнське серце, турботливе серце.

Педагог пропонував дітям послухати оповідання М. Скребцової „Серце матері” (див. додаток Г) та відповісти на запитання: Як ви думаєте, чому мама завжди захищає своїх дітей? На вашу думку, як будуть жити три дружні сестри-берізки без мами? Як їм допоможе материнське серце? Уявіть, що вашій мамі на кілька днів потрібно поїхати у відрядження, і вам доведеться весь цей час виконувати всі мамині справи. Перерахуйте, якими справами займається мама вдома. Коли і як ви їх будете виконувати?

- Перед вами лежить пластилін. Я пропоную вам зліпити серце своєї матері – любляче, турботливе. А ввечері ви подаруєте виліплені серця своїм матерям. Я гадаю, вони будуть приємно вражені.

Крім занять, п'ятий тиждень передбачав проведення дидактичних ігор та вправ („Байдужість і чуйність”, „Добро і зло”, „Зроби правильний вибір”, „Що погано, а що добре”, „Що буде, якщо...”), роботу з повчальними історіями, вирішення ситуацій морального змісту. Наведемо приклади.

Повчальні історії.

Мета: вправляти дітей в умінні оцінювати вчинки своїх однолітків стосовно матері, давати їм адекватну оцінку та передбачати власну поведінку у даній ситуації.

Історія 1. Мама приїхала з дачі. У руках у неї були дві великі важкі корзини з яблуками. Вона дуже стомилася і не могла навіть підігріти собі вечерю. Катруся підійшла до неї, допомогла зняти туфлі, принесла склянку води і повела маму за руку до дивана: „Мамусю, ти ляж і відпочинь, а я тихенько посиджу біля тебе”.

Запитання до дітей: Чи правильно зробила Катруся? Чи можна назвати дівчинку турботливою, чуйною, доброю? Як би ти поступив у цій ситуації?

Історія 2. Наталочка і Іринка гуляли у дворі. Побачила Наталочка, як сусідська дівчинка Даринка допомагає своїй мамі розвішувати білизну, і сказала подрузі: „А я також сьогодні мамі допомагала. Мама мила посуд, а я його витирала.” „І я сьогодні допомогла мамі”, – відповіла Іринка. „А що ж ти робила?” – поцікавилася Наталочка. „Я прийшла з дитячого садочка у чистих черевичках.” „Хіба ж це допомога мамі?” – засміялася Наталочка. „Звичайно, – відказала Іринка. – Мамі не довелося чистити моє взуття і у неї роботи стало менше”.

Запитання до дітей: Хто з дітей має рацію і чому? На кого б ви хотіли бути схожі?

Дидактична гра „Зроби правильний вибір”

Мета: виявити здатність дитини давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Процедура виконання. Дитині пропонувалося розглянути картинки із зображенням позитивних і негативних ситуацій: дівчинка допомагає мамі прибирати в кімнаті; хлопчик вередує в іграшковому магазині, вимагаючи купити йому іграшку; дівчинка сидить на сидінні в автобусі, а поряд стоїть її мама і тримає важку сумку; хлопчик допомагає мамі збирати овочі на грядці; мама проводить дівчинку до школи і несе їй рюкзак; хлопчик пригощає маму цукеркою. Необхідно розкласти картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на яких зображені добрі вчинки, з другого – негативні.

Після цього педагог провів бесіду з дитиною з метою обговорення ситуації, що зображена на малюнках: Що зображено на картинці? Чому ти відніс цю картинку до тих, на яких зображено добрі (погані) вчинки дітей? Що дитина зробила правильно (неправильно)? Що відчула мама в цей час? Як би ти вчинив у такій ситуації?

Ситуації морального вибору.

Мета: вправляти дітей в умінні адекватно оцінювати продемонстровану поведінку героя, обґрунтувати її правильність чи неправильність, передбачити позитивні чи негативні наслідки такої поведінки для матері; співвідносити поведінку персонажа зі своїми уявленнями про шанобливе ставлення до матері.

Ситуація. Оленка розфарбовувала свою улюблену розмальовку. „Доню, - звернулася до неї мама. – Винеси, будь ласка, сміття.” „Зараз винесу” - з небажанням відповіла Оленка і навіть не підвела голову. Через деякий час мама нагадала доні: „Оленко, я тебе просила щось зробити.” „Ну, зачекай, мамо. Ти ж бачиш, що я зайнята. Винесу пізніше” – незадоволено пробурмотіла дівчинка. Мама взяла відро зі сміттям і сама винесла його на смітник.

Запитання до дітей: Оцініть поведінку Оленки. Вона вам сподобалась? Чи можна назвати дівчинку шанобливою? Як би ви вчинили, будучи на місці Оленки?

Як підсумок тижня, було проведено розвагу „Я і матуся – найкращі друзі”.

Завданням другого, **рефлексивно-діяльнісного етапу** було навчити дитина спершу вивчити себе, свої почуття та емоції, навчитися керувати ними; сформувати почуття власної значущості, самоцінності, а вже потім розвивали вміння розпізнавати і характеризувати емоційний стан іншої людини, зокрема матері, та розуміти причини, що можуть його викликати. Дітей продовжували вчити адекватно оцінювати вчинки своїх однолітків стосовно матері та давати їм адекватну моральну оцінку; розвивали здатність давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері.

Провідною формою роботи виступили заняття з різних розділів програми з тем: „Подорож у Королівство Почуттів” (інтегроване заняття з ознайомлення з довкіллям та малювання); „Уміння прощати” (інтегроване заняття з ознайомлення з довкіллям та малювання); „Читання й обговорення літературного твору В. Сухомлинського „Сива волосинка” (інтегроване заняття з художньої літератури та розвитку мовлення), „Який я?” (ознайомлення з довкіллям); „Щоб мама була веселою” (ознайомлення з довкіллям), „Придумай кінцівку казки” (інтегроване заняття з художньої літератури, розвитку мовлення, ліплення). Під час занять та в повсякденному житті застосовувалися такі методи та прийоми, як-от: казкові подорожі, пальчикова гімнастика, психогімнастика, пантоміма, ігрові вправи, бесіди, проблемні ситуації, читання та обговорення літературного твору, інтерактивні та дидактичні ігри, придумування кінцівки казки.

Проілюструємо окремі фрагменти роботи.

Інтегроване заняття з ознайомлення з довкіллям та малювання з теми: „Подорож у Королівство Почуттів”

Мета: розширити уявлення дітей про емоції радості, суму, здивування, страху, злості, провини, заздрості, образи; розвивати вміння передавати різні емоції.

Словник: почуття, емоції; емоції радості, суму, здивування, страху, злості, провини, заздрості, образи.

Обладнання: заготовки піктограм, фарби, картинки.

Підготовка дітей: діти мають уявлення про основні емоції, розпізнають їх за піктограмами.

Хід заняття:

- Діти, сьогодні я пропоную вам подорож у королівство Почуттів, де править королева Почуття, а допомагають їй слуги Емоції. Якщо хочете потрапити в це королівство, сідайте зручніше та слухайте казку.

Десь далеко-далеко є королівство Почуттів. Королева Почуття завжди жила зі своїми слугами Емоціями дуже добре, адже слуги завжди допомагали їй у складних ситуаціях. Але одного разу злий чарівник зачарував усіх слуг. Він викрав у них їхні різні обличчя, і всі Емоції стали зовсім однаковими і беззахисними. (Педагог показує дітям заготовки піктограм) Давайте з вами згадаємо, які емоції ви знаєте?

Жителі королівства не могли звертатися за допомогою до слуг Емоцій, адже вони не знали, який слуга допоможе у тій чи іншій біді. Королева Почуття потребує допомоги, просить вас вирушити до її королівства. Але для цього ви повинні перетворитися на чарівних художників. Ви згодні?

Я за допомогою чарівної палички від королеви Почуття перетворю вас на чарівних художників. Кожний художник зможе розчаклувати одного слугу Емоцію. Для цього вам необхідно взяти матеріали, що приготувала королева Почуття. (Під аудіозапис спокійної музики кожна дитина за допомогою картинок та фарб „оживляє” одну із заготовок піктограм, зображуючи на ній знайомі емоції).

Діти, ви – справжні чарівники. Які слуги Емоції живуть у королівстві? Як їх звать? Який у них характер? (Діти по черзі представляють свої піктограми, розповідають про них).

Фрагмент заняття з ознайомлення з довкіллям „Який я?”

Мета: закріпити знання дітей про основні емоції; розвивати вміння розуміти та передавати свої почуття; розвивати інтерес до самого себе; підвищувати самооцінку.

Словник: доброта, виваженість, ображений, сердитий, радісний.

Хід заняття:

- Сьогодні нас знову запросила в гості королева Почуття. Вона пропонує нам вирушити на прогулянку до королівського лісу.

Психогімнастика „Прогулянка у лісі”

Дітям пропонувалося об'єднатися в пари. Під час прогулянки лісом кожна пара зображувала одну з емоцій, що може виникнути під час прогулянки (радість, сум, злість, страх, здивування).

Дані педагог пропонував дітям уявити себе добрим чарівником королівства Почуттів і вирішити, що б вона хотіла змінити у своїй зовнішності, у поведінці, у взаєминах з батьками (вправа „Що б я змінив у собі”). Дитині пропонувалося пояснити чому б вона це зробила.

- А зараз пограємо у рухливу гру „Мої почуття”.

Дітям пропонувалося стати в коло. Педагог – у центрі з м'ячем. Дорослий кидає по-черзі м'яч дітям, запитуючи: „Коли ти відчуваєшся винуватим (сердитим, ображеним, радісним)? Чим завершилась ситуація?”

Гра тривала, доки всі діти не дадуть відповіді на запитання.

Інтегроване заняття з ознайомлення з довкіллям та малювання „Уміння прощати”

Мета: навчити дітей розуміти власної почуття та емоції, навчитися керувати ними; сформувані почуття власної значущості, самоцінності.

Словник: образа, ображений, злість, провина, просити вибачення, вибачити.

Хід заняття:

- Сьогодні вас ображали? Що стало причиною образи? Чи сильно ви образились? Які почуття у вас виникли після того, як вас образили? Чи вибачили ви того, хто вас образив? Чи ображали ви колись цю людину? А інших людей? Як ви думаєте, які почуття відчула ображена вами людина? Чи відрізняються почуття ображеного від почуття того, хто образив? Чи просили ви вибачення у ображеного вами? Яке слово треба сказати, коли просиш вибачення? Який має бути вираз обличчя, щоб засвідчити бажання і готовність простити?

Усі люди зляться. Кожен по-своєму передає це відчуття: одні - мовчки, а інші – за допомогою слів чи кулаків. Але щойно злість минеться, стає сумно і неприємно. Для того, щоб не псувати стосунки з іншими людьми, не кривдити їх, ми навчимося чарівних прийомів, що допоможуть вам подолати злість.

Вправа „Заховаємо злість у подушку”

- Закрийте очі. (Педагог дістає подушку і кладе її на стілець) Відкривайте очі. Це незвична подушка – вона чарівна. Нам її подарувала королева Почуття. Ця подушка вміє проганяти злість. Уявіть, що це не подушка, а той, на кого ви дуже сильно розсердилися Підійдіть по-черзі до подушки і з усієї сили побийте її. (Діти виконують завдання)

А тепер давайте оберемо для нашої чарівної подушки „почесне місце” в груповій кімнаті. Кожний із вас, коли розсердиться, може підійти до подушки і зігнати на ній свою злість так, як ми тільки що робили.

Далі дітям пропонувалося виконати ігрову вправу „Виправ помилку”. Педагог, показуючи одну з піктограм, називав її неправильно. Діти виправляли помилку і наводили приклад з особистого життя, коли вони мали відповідне відчуття.

- А зараз за допомогою чарівної палички королеви Почуття я перетворю на маленьких фантазерів і ви продовжите незвичайні історії:

„Коли я навчився літати...”, „Одного разу я зустрів добру фею...”. (В кінці кожної історії обговорюється, які емоції вона викликала у слухачів)

- У злого чарівника з королівства Почуттів є помічник – Злий домовичок. Він постійно ображає мешканців королівства, завдає усім болю та зло. Зобразіть Злого домовичка та розкажіть, як він виглядає. (Діти по черзі виконують завдання)

- А ви буваєте схожими на Злого домовичка? Пригадайте ситуації, коли таке траплялося. Чи хочете ви бути схожими на Злого домовичка?

Зараз ми з вами зробимо ще одну добру справу – за допомогою чарівної палички перетворимо Злого домовичка на Доброго. Допоможете мені?

Ігрова вправа „Чарівне перетворення”

За командою педагога: „Злий домовичок” кожна дитина зобразила Злого домовичка, а за змахом „чарівної” палички і командою: „Добрий домовичок” – зобразила Доброго домовичка.

Далі дітям пропонувалося за допомогою пальчиків показати, які їхні руки „стрибають” на столі („радіють”), „штовхаються”, „кусають” один одного („зляться”), стискаються у кулачки та „тремтять” („бояться”).

- Перед вами лежать чисті аркуші і фарби. Давайте зробимо ще одне чарівне перетворення. Намалуйте спочатку зле обличчя, а потім перетворіть його на смішне. (Діти малюють)

Фрагмент заняття з ознайомлення з довкіллям „Щоб мама була веселою”

Мета: розвивати здатність орієнтуватися в основних емоціях та почуття матері, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них.

Хід заняття:

- Королева Почуття прислала нам лист з історіями. Послухайте їх.

Історія 1. Михайлик грався м'ячем дуже близько від будинку. Мама йому пояснила, що м'яч може влучити у вікно і розбити його. Але хлопчик

не послухався. Через деякий час він невдало кинув м'яч і, дійсно, влучив у вікно. Скло розбилося.

Історія 2. Михайлик хотів допомогти мамі помити посуд. До полиці, де стояв чистий посуд, він не зміг дотягнутися, тому вирішив скористатися стільцем. Хлопчик акуратно підставив стілець і поставив вимитий посуд на полицю. Коли почав злазити зі стільця, зачепив улюблену мамину вазу. Ваза впала і розбилася.

В обох ситуаціях Михайлик почувався винуватим перед мамою. Ви також вважаєте хлопчика винуватим в обох ситуаціях? У якій ситуації Михайлик був дійсно винуватий? Чому ви так вважаєте? (Відповіді дітей)

- Як ви гадаєте, чи можна ображатися на маму? Чому матусі завжди прощають своїх дітей? (Відповіді дітей) Мами дуже люблять своїх дітей, а тому завжди готові їх пробачати.

Заняття з художньої літератури „Читання й обговорення літературного твору В. Сухомлинського „Сива волосинка”

Мета: розвивати у дітей здатність відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; здатністю до емоційного співпереживання матері.

Хід заняття:

- Королева Почуттів запропонувала вам послухати оповідання В. Сухомлинського „Сива волосинка” (див. додаток Г).

Запитання до дітей: Чи сподобалося вам це оповідання? Як воно називається? Що здивувало маленького Михайлика? Як мама пояснила синові причину появи сивої волосинки? Як ви думаєте, що відчував та про що подумав Михайлик після розмови з мамою? Чи буває так, що ви якимось своїм необдуманим вчинком засмучуєте маму, примушуєте її хвилюватися, переживати?

Педагог підвів дітей до висновку, що маму слід шанувати, турбуватися про неї так само, як і мама турбується про своїх діточок.

Життєва ситуація „Прикрий випадок”

Дітям пропонувалося послухати ситуацію: „Дениско грався у кімнаті м'ячем. Раптом м'яч вдарився об журнальний столик, на якому стояла мамина улюблена ваза. Ваза похитнулася, впала зі столу і розбилася на два великі шматки. Хлопчик злякався: „Що ж я скажу мамі?”. Але потім він вирішив заховати розбиту вазу і нічого не казати мамі. „Мама й не помітить, що вази немає на столику”, – міркував Дениско.

Увечері повернулася з роботи мама і одразу помітила, що ваза зникла. „Сину, а де поділась моя улюблена ваза?” – запитала мама. Дениско зніяковіло відповів: „Я не знаю”. Засмучена мама пішла на кухню готувати вечерю. Хлопчикові стало дуже соромно, що він обманув маму. Він підійшов до неї і зізнався: „Я її ненароком розбив”. Мама посміхнулася, погладила сина по голівці і сказала: „Дякую”.

Запитання до дітей: За що подякувала мама сину? Що відчував Дениско перед тим, як признатися мамі про розбиту вазу? Як би ви поступили на місці хлопчика? Як ви розумієте вислів: „Маленька правда краща за велику брехню?”

Інтегроване заняття з художньої літератури, розвитку мовлення та ліплення „Придумай кінцівку казки”

Мета: закріпити вміння дітей усвідомлювати свої переживання та здатність керувати власними емоціями, відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; виховувати шанобливе ставлення до матері.

Хід заняття:

- Діти, від королеви Почуття надійшов лист. У ньому – казочка про неслухняного Зайчика. Називається вона „Як Зайчик образився на свою маму”. Нажаль, казочка не закінчена – злий чаклун украв її кінцівку. Королева Почуття знову просить у вас про допомогу – придумати кінцівку казки. Допоможемо королеві Почуття? Тоді сідайте зручніше і уважно

послухайте початок казки, а потім за допомогою чарівної палички я вас перетворю на чарівних фантазерів і ви придумаете її кінцівку.

У затишній хатинці на лісовій галявині мешкав Зайчик зі своєю мамою. Одного разу захотілося йому пограти на сонячній галявині. „Мамо, можна я піду погуляти з друзями?” – запитав він. „Звісно можна, – відповіла мама, – тільки не запізнився на обід. Коли зозуля прокує тричі, повертайся додому, а то я хвилюватимусь”. „Я обов’язково повернуся вчасно” – запевнив Зайчик і побіг гуляти.

На лісовій галявині яскраво світило сонечко і звірята весело грали в різні ігри. Зозуля прокувала і тричі, і чотири рази, і п’ять. Але Зайчик так захопився грою, що і не почув її. І тільки тоді, коли настав вечір, і звірята почали розходитися по домівках, Зайчик також повернувся додому до мами.

Але мама була дуже сердита на нього за те, що він запізнився. Вона сварила Зайчика і не дозволила дивитися телевізор. Зайчик образився на маму: „Мама мене зовсім не любить. Адже якби вона любила, то не карала б мене. Піду я з дому.”

Зайчик тихенько вийшов із хатинки і пішов до лісу. Уночі в лісі було дуже незатишно, страшно і холодно. Зайчик захотів до мами, але не зміг пробачити їй, тому залишився в лісі. Він заховався під кущ і заснув.

Настав ранок. Зайчик усе ще ображався на маму. Але все ж таки вирішив піти подивитись у віконечко, що там мама робить без нього. Він тихенько підійшов до своєї домівки, заглянув у вікно. А там мама... Що робить? (Відповіді дітей) Правильно. Мама гірко плаче без Зайчика.

А що було далі – придумайте самі, бо у цьому місці казочка обривається. Я вас зараз перетворю на чарівних фантазерів і ви придумаете кінцівку казки. (Діти придумують кінцівку казки)

Заняття завершується ліпленням зайчика з пластиліна.

Крім занять, на другому етапі з дітьми проводилися вправи, ігри, пантоміми, розглядалися життєві ситуації тощо. Проілюструємо це прикладами.

Гра „Підніми настрій матері”

Мета: розвивати в дітей почуття емпатії та розуміння емоційного стану матері.

Процедура проведення: Педагог пропонував дітям по-черзі уявити себе в ролі мами. Розповісти, що вона відчуває, який у неї настрій у даний момент, що викликало такі почуття. Якщо виявляється, що у „мами” поганий настрій, діти по-черзі, за допомогою пантоміми, пропонували як його поліпшити (погладжували, цілували, плескали по плечу, запрошували на танець, дарували квіти тощо).

Вправа „Скажи навпаки”

Мета: вчити визначати емоційні стани дитини, що позитивно або негативно позначаються на самопочутті та настрої матері; виховувати бажання дарувати мамі радість.

Процедура виконання. Педагог називав якості дитини, які негативно позначаються на настрої матері та можуть викликати її погане самопочуття, а діти називали протилежні за значенням поняття: жорстока – ніжна, байдужа – турботлива, зла – добра, невихована – чемна, сумна – життєрадісна, нечемна – ввічлива, похмура – весела, жадібна – щедра.

Вправа „Добре чи погано”

Мета: розвивати здатність дитини розрізняти вчинки, які сприяють і шкодять гарним відносинам з мамою; виховувати прагнення встановлювати доброзичливі стосунки з довколишніми.

Процедура виконання. Дитині пропонувалися різноманітні ситуації. Вона аналізувала їх і визначала, які із зазначених дій є позитивними, які – негативними: кричати на маму; заспокоїти маму, коли вона засмучена; плакати через те, що мама не дозволяє з’їсти п’яту цукерку; радіти поверненню мами з роботи; вимагати у мами купити надто дорогу іграшку; допомогти мамі у приготуванні вечері; розділити сум разом із другом, у якого захворіла мама; згадувати разом з мамою приємні події.

Дидактична гра „Підбери емоцію”

Мета: вправляти дитину у розумінні емоцій та впливу наслідків дій на емоційний стан матері.

Процедура виконання: Дітям пропонувалися картинки із зображенням мами у різних емоційних станах: сердиту, сумну, щасливу, здивовану тощо. Окремо давалися сюжетні картинки із зображенням різноманітних життєвих ситуацій (зустріч дитини з мамою; сварка між дитиною і мамою; дитина захворіла тощо). Завдання дитини – створити логічний ланцюжок: дія – емоція, тобто до картинок із зображенням дії дитина добирала відповідну картинку із зображенням мами.

Життєві ситуації „Чому так сталося?”

Мета: вправляти дітей в умінні передбачати причини, що можуть викликати той чи той емоційний настрій матері.

Процедура виконання. Дорослий розповідав ситуацію і просив дитину поміркувати і розповісти, яка, на її думку, причина могла викликати той чи той настрій матері:

Ситуація 1. Мама зазирнула в кімнату доньки Олі і насупила брови. Чому вона це зробила?

Ситуація 2. Мама відкрила двері маленькому Сергійку, який прийшов з двору і, побачивши хлопчика, була неприємно вражена. Чому?

Ситуація 3. Мама щиро пораділа за свою донечку Іринку. Чому?

Ситуація 4. Мама дивилася на свого синочка Андрійка із захопленням. Чому?

Дидактична гра „Пастка”

Мета: вправляти дітей в умінні підкоряти свої бажання моральним нормам поведінки, самостійно і правильно робити вибір алгоритму дій у певній життєвій ситуації.

Процедура виконання. Дітям пропонувалося перелік тверджень. Якщо дитина погоджувалася з ним – плескала в долоні:

- Вередуй вранці, якщо не хочеш прокидатися!

- Поцілуй ніжно маму і подякуй за сніданок!
- Не хочеш допомогти мамі приготувати обід – іди грати на вулицю!
- Прийшов із садочка – розкидай одяг по кімнаті – мама прибере!
- Тихенько посидь у своїй кімнаті, поки мама відпочиває!
- Запропонуй мамі допомогти помити посуд!
- Подай хворій мамі гарячий чай!
- Не бери книжку і не читай. А мамі скажеш, що прочитав!

Пантоміма „Емоції”

Мета: виховувати здатність узгоджувати власний настрій з душевним станом довколишніх; формувати у дітей уміння використовувати в процесі спілкування невербальні засоби (міміку, жести).

Процедура виконання: Дитині пропонувалося за допомогою пантоміми відтворити певні емоції:

- посміхнутися, як дитина до лагідної матері;
- здивуватися, як дитина неочікуваному подарунку матері;
- злякатися, як дитина, що загубила в великому магазині маму;
- насупитися, як мама на дитину, що заподіяла шкоду;
- зацікавитися цікавими покупками матері.

Тривала робота з батьками. На другому етапі, з метою підготовки батьків до виховання у дітей шанобливого ставлення до матері, було організовано *тренінг* „Моральне виховання дитини в сім’ї”, який передбачав набуття батьками певних знань та вмінь. Під час тренінга використовувалися ігри, дискусії, аналіз ситуацій, вправи тощо, які заохочували батьків до пошуку адекватних, морально зумовлених рішень, а не нав’язували їм готові моделі поведінки.

Тренінг „Моральне виховання дитини в сім’ї”

Мета: залучити батьків до спільного осмислення моральних цінностей; вправляти у навичках морального ставлення до дітей, адекватного оцінювання себе та інших.

1. Вступне слово педагога (повідомлення теми та мети тренінга).
2. Обговорення проблемних ситуацій.

Ситуація 1. В автобусі місце біля вікна займає хлопчик. Поряд з ним сидить батько. На наступній зупинці до автобуса заходить жінка. Вільних місць немає і вона зупиняється біля батька з сином.

Запитання: Як далі буде розвиватися ситуація? Хто повинен поступитися місцем? Як Ви навчаєте своїх дітей ставитися до жінок?

Ситуація 2. У сім'ї встановлюють новорічну ялинку. П'ятирічному Сергійку дуже хочеться разом з усіма прикрашати ялинку. Мама, хвилюючись за красиві та дорогі кульки, не одразу погоджується на це і весь час насторожено поглядає на сина. Від надмірної старанності і хвилювання хлопчик упустив і розбив найбільшу і найкрасивішу іграшку. Мати почала кричати на нього, а той стояв, понуривши голову, і плакав. Старша сестра спробувала вступитися за брата: „Мамо, хіба можна через якусь іграшку так сварити Сергійка?“. „Це не твоя справа. Своїх дітей будеш виховувати!“ – Відповіла вона дочці і відіслала сина до його кімнати.

Запитання: У чому полягає педагогічна помилка матері? Як можна змінити ситуація, виправити помилку матері? Як би ви вчинили в такому випадку?

Ситуація 3. За Оленкою, поки мама була на роботі, доглядала бабуся. Дівчинка дуже любила гратися з мамою. Тільки-но мама поверталася з роботи додому, Оленка вигукувала: „Як добре! Отже зараз ми йдемо на прогулянку!“.

Одного разу мама повернулася з роботи дуже втомленою. Оленка, як завжди, зустріла її окликом, бажаючи йти у двір гратися. Та мама несподівано сказала: „Сьогодні не підемо, я погано почуваюся“. „Ні, підемо, все рівно підемо“, – репетувала дівчинка, хапаючи маму за одяг, і тягла її до дверей. „Донечко, постривай. Дай-но твою руку“, – несподівано запропонувала мама. Оленка слухняно подала мамі руку. Мама приклала руку донечки до своїх грудей і запитала: „Чуєш, як сильно калатає серце?“

Якщо ми підемо гратися, воно може не витримати, і тоді в тебе не буде мами.” Дівчинка перелякано глянула на маму, взяла її за руку, повела до дивана: „Лягай, матусю, і тихенько лежи, а я пограюся сьогодні сама.”

Запитання: Яким чином мати в процесі спілкування вплинула на дочку? Які почуття до мами виникли в Оленки? Як ви навчаєте своїх дітей проявляти шанобливе ставлення до матері і інших людей?

3. Підбиття підсумків тренінга. Підведення батьків до висновку, що моральні стосунки в родині мають базуватися на любові та взаємоповазі, взаємопідтримці, визнанні значущості особистості кожного члена родини.

З метою цілеспрямованої організації обміну думками з проблем сімейного виховання, зокрема виховання у дітей пошани до матері, проводилися *бесіди* з батьками. Зміст бесід визначався, слугуючись виховними завданнями дослідницької роботи. Так, у процесі бесід з батьками, увага зверталася на приклад близьких людей для формування у дітей моральної поведінки, для виховання морально-вольових якостей; на стилі спілкування у родині тощо. Було проведено такі бесіди: „Формуємо самооцінку дитини”, „Народна педагогіка про роль матері у вихованні дитини”, „У чому заключається „розумна” любов до дитини?” (див. додаток К).

Подаємо план бесіди „Формуємо самооцінку дитини”.

Мета: ознайомити батьків з основними чинниками формування адекватної самооцінки дитини в умовах родини.

План проведення бесіди:

1. Повідомлення педагога про роль батьків у формуванні самооцінки дитини.

2. Ознайомлення батьків з випискою із протоколу дослідження самооцінки за методикою „Сходинки гуманності”.

3. Обговорення з батьками умов виховання адекватної самооцінки у дитини: гармонійність взаємин між членами родини; позитивний

психологічний клімат; пріоритет духовних цінностей; високий рівень культури.

Для надання батькам необхідної допомоги з різних проблем сімейного виховання проводилися *консультації*: „Як впливає мікроклімат сімейного життя на виховання у дитини поваги до матері?“, „Чи впливає телебачення та сучасні іграшки на виховання у дітей поваги до матері?“ „Що читати дитині з метою виховання поваги до матері“ (див. додатки Е, Л).

З метою вироблення у батьків умінь всебічно аналізувати факти та явища, спираючись на набуті навички і накопичений досвід; виробити єдині підходи у вихованні дошкільників; а також вивчити рівень сформованості педагогічних умінь учасників, було організовано *зустрічі за „круглим столом“*: „Роль прикладу батьків у вихованні у дітей шанобливого ставлення до матері“, „Вплив засобів масової інформації на виховання у дітей поваги до матері“, „Чи сприяє покарання вихованню у дитини шанобливого ставлення до матері?“ (див. додаток М).

Подамо плани проведення зустрічей за „круглим столом“.

Зустріч за „круглим столом“ з теми: „Роль прикладу батьків у вихованні в дітей шанобливого ставлення до матері“

Мета: допомогти батькам проникнути в суть проблеми; виробити уміння аналізувати власну поведінку та поведінку інших членів родини та розуміти її вплив на виховання у дітей поваги до матері.

План проведення зустрічі:

1. Бесіда педагога з батьківською аудиторією з теми: „Роль прикладу батьків у вихованні у дітей шанобливого ставлення до матері“.
2. Виступи батьків з обміну досвідом.
3. Вирішення педагогічних завдань і ситуацій.
4. Перегляд та обговорення відеозапису сюжетно-рольової гри дітей „Моя сім'я“.
5. Підсумок зустрічі та рекомендації батькам.

Зустріч за „круглим столом” з теми: „Вплив засобів масової інформації на виховання у дітей поваги до матері”

Мета: окреслити особливості впливу ЗМІ на моральне виховання дітей; формувати у батьків вміння орієнтуватися у потоці інформації, оцінювати її та регулювати її вплив на дітей з метою виховання у них шанобливого ставлення до матері.

План проведення зустрічі:

1. Доповідь педагога з теми: „Вплив засобів масової інформації на моральний розвиток особистості”.

2. Обговорення питань: телебачення та комп’ютерні технології як чинники формування особистості дошкільника; вплив реклами на формування підсвідомості дітей; вплив художнього слова на духовне становлення особистості дитини-дошкільника.

3. Вирішення педагогічних завдань і ситуацій.

4. Перегляд та обговорення фрагментів сучасних мультфільмів.

5. Підсумок зустрічі та рекомендації батькам.

Виховання у дітей шанобливого ставлення до матері на третьому, **інтегративно-творчому**, етапі здійснювали за допомогою видів діяльності, що сприяли прагненню дитини самостійно робити добрі вчинки стосовно матері та спонукали до самостійного пошуку варіантів рішення тієї чи тієї ситуації. Використовували такі види роботи, як казкові подорожі, ігрові завдання, творчі розповіді, логічні ігри, вправи-драматизації, кросворди, розігрування та аналіз конфліктних ситуацій, моделювання ситуацій, творчі ігри, ситуації морального вибору, вправи-драматизації, метод словесної творчості на матеріалі художніх творів, свята та розваги. Ці види роботи дали змогу не лише систематизувати уявлення про норми поведінки, а й виробити стереотипи та відпрацювати навички шанобливої поведінки дошкільників стосовно матері. Опишемо їх.

Вправа „Казкова подорож у мамине дитинство”

Мета: закріпити та розширити уявлення дітей про повагу до матері; вправляти в складанні розповідей про мамине дитинство.

Ваші мами колись, як і ви, були маленькими. Вони також ходили до дитячого садочка, любили бавитися іграшками, кататися на каруселях. Ваші мами вам розповідали коли-небудь про своє дитинство? Давайте ми з вами сьогодні помандруємо у минуле і уявимо, що ми – це наші матусі в дитинстві – маленькі дівчатка. Розкажіть, яка ви мама-дівчинка: як виглядаєте, що любите, що вам не подобається, що відчуваєте? Ось послушайте мою розповідь.

Я – маленька дівчинка Валентинка. У мене довге світле волосся, зелені очі. Я ходжу у дитячий садочок. Там у мене багато друзів. Я люблю бавитися ляльками, кататися на велосипеді, грати у схованки. А ще я люблю цукерки „Червоний мак”. Мені не подобається, коли мене ображають, сваряться на мене. Тому я завжди намагаюся гарно себе поводити. Я щаслива, бо в мене є моя дружна родина – мама, тато і сестричка. (Розповіді дітей)

Логічна гра „Добре чи погано?”

Мета: вправляти дітей в умінні оцінювати ситуацію, що передбачає моральний вчинок стосовно матері; самостійно знаходити правильний вихід із ситуації.

Процедура виконання. Дітям пропонувалося послухати ситуації, оцінити їх і самостійно знайти правильний вихід із них.

Ситуація 1. Я, їдучи в автобусі, весь час кручусь, необережно штовхаю маму, що їде поруч.

Ситуація 2. Я з’їв цукерку, а папірець від неї, крадькома від мами, закинула під ліжко.

Ситуація 3. Я завжди в магазині вередую і вимагаю, щоб мама купила мені нову іграшку.

Ігрова вправа „Добери кінцівку”.

Мета: розкрити роль матері у житті дитини, викликати почуття пошани до неї.

Дітям пропонувалося дібрати кінцівку до приказок та прислів'їв: У дитини заболить пальчик, а у мами – ... (серце). Без рідної матінки і сонце ... (не гріє). Рідна мати однією рукою б'є, а другою ... (гладить). Все купиш, лише тата й мами – ... (ні). Мати годує дітей, як земля ... (людей). Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь ... (гладенько). Мати з хати – горе ... (в хату). Дитина плаче, а матері... (боляче). У кого є ненька, у того голівонька... (гладенька).

Ігрові завдання з елементами психодрами

Мета: вправляти дітей на основі розвитку у них уміння розуміти пережитий емоційний стан у тій чи іншій ситуації по-новому оцінювати причини виникнення конфліктів, знаходити способи їх усунення та правильно діяти в складних життєвих ситуаціях; набуття досвіду розв'язання життєвих ситуацій та уникнення конфліктів.

Процедура виконання. Для розв'язання дітям пропонувалися такі конфліктні ситуації: „Ти не прибрав у кімнаті і мама заборонила тобі дивитись телевизор”, „Тобі подарували нову іграшку, але мама дозволила спочатку нею погратися твоєму меншому братику”, „Мама наполягає, щоб ти одягла черевички, які тобі не подобаються. Як діяти?”. Діти не лише розв'язували складну конфліктну ситуацію, а й обігравали ці ситуації з подальшим її обговоренням. Особлива увага зверталася на обговорення почуттів, емоцій, які діти відчували під час обігравання. Після обговорення діти разом із педагогом визначали правильний алгоритм дій у ситуації.

Ситуації морального вибору „Хочу-потрібно”

Мета: вправляти дітей в умінні співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”; виховувати уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері у повсякденних ситуаціях.

Процедура виконання. Дітям пропонувалися життєві ситуації: допомогти мамі прибрати в кімнаті чи піди подивитися улюблений кінофільм; погратися з молодшим братиком чи піти покататися з подружкою на гойдалці; посидіти з хворою мамою чи піти з друзями в цирк; дати мамі подивитися по телевізору новини чи переключити на канал з мультиками. Діти пропонували вихід із ситуації, обґрунтовували свій вибір.

Вправи-драматизації „Привітання мами з Днем народження”, „Мама захворіла”, „Нехай мама відпочине”

Мета: вправляти дітей в умінні співвідносити уявлення про шанобливе ставлення до матері з типовими проявами їхньої поведінки.

Процедура виконання. Діти обігравали пропоновані ситуації з наступним їх обговоренням.

Словесна творчість. Вправа „Закінчи історію”

Мета: закріпити уміння дітей оцінювати вчинки своїх однолітків стосовно матері та давати їм моральну оцінку.

Процедура виконання. Дитині пропонувались незакінчені історії, у яких герої опинялися перед вибором вчинку стосовно матері. В залежності від учинку, герой історії виявляв моральні якості, найбільш знайомі дітям дошкільного віку: доброта (альтруїзм)-егоїзм; щедрість-жадоба; працьовитість-лінощі; правдивість-брехливість).

Історія 1. Мама розмовляла з сусідкою, а Андрійкові дуже хотілося показати мамі, якого гарного коника він щойно намалював. Тоді Андрійко...
Що зробив Андрійко?

Історія 2. Оленка з мамою поїхали в село в гості до бабусі. Бабуся пригостила Оленку її улюбленими цукерками. „Смачні цукерки?”, – запитала мама у донечки. – „Я також такі дуже люблю”. Оленка подивилася на цукерки і ... Що відповіла Оленка?

Історія 3. Катруся бавилася іграшками. Мама несла в корзинці яблука. Раптом корзинка впала і всі яблука висипалися на землю... Як відреагувала Катруся?

Історія 4. Сашко зі своїм маленьким братиком гралися гарною дорогою машинкою, яку вчора купила мама, і зламав її. В кімнату ввійшла засмучена мама і запитала: „Хто зламав іграшку?“... Що відповів Сашко?

Творча гра „Ведмежа родина” (за В. Сухар)

Мета: закріпити вміння дітей співвідносити уявлення про шанобливе ставлення до матері з типовими проявами їхньої поведінки.

Обладнання: три іграшкові ведмедики різного розміру.

Педагог розставляє перед дітьми трьох іграшкових ведмедиків і пояснює, що це – ведмежа родина. Діти називають та показують її членів – ведмідь-тато, ведмедиця-мама, малий синок – ведмедик Мишко.

Далі вихователь веде казкову розповідь про ведмежу родину, у ході якої пропонує дітям формулювати речення-репліки заданих персонажів.

Варіант розповіді:

Рано-вранці встала мама-ведмедиця, приготувала сніданок і стала будити свого синочка. Як вона це робила, що казала йому мама? („Мишку, синочку, час прокидатися! Вставай, будь-ласка!”)

Почувши мамин голос, маленький Мишко одразу розплющив очі, посміхнувся і мовив... („Доброго ранку, матусю! Зараз, зараз вже встаю.”) А потім мама ще нагадала Мишкові, щоб він не забув зробити всі ті справи, які потрібно кожному робити зранку, перед сніданком. Як ви думаєте, як про це сказала ведмедиця? („Синку, не забудь зробити зарядку, а ще вмитися, почистити зубки і причесатися.”) Мишко був слухняним і, звичайно, все це зробив. А потім він сів до столу і запитав у мами про сніданок. Як він спитав у мами про це? („Мамо, скажи, будь ласка, а що у нас сьогодні на сніданок?”) Волохата матуся подала Мишкові млинчики з медом і сказала йому слова, які звичайно говорять, припрошуючи до їжі. Що сказала мама? („Смачного, синку.”) Ведмедик з апетитом поснідав і подякував мамі. Ви знаєте, що він їй сказав? („Спасибі, мамо. Було дуже смачно.”) А як ви думаєте, що мама йому відповіла? („На здоров’я.”)

Мишко дізнався, що тато ще зрання вирушив до лісу по малину. Йому теж захотілося піти до тата і він став проситися у мами. Як Мишко просився? („Мамо, дозволь мені, будь ласка, піти до лісу і допомогти татові збирати малину.”).

Мама відпустила синочка, але нагадала йому, щоб був уважним та обачним. Мишко швидко знайшов тата, привітався з ним і запропонував свою допомогу. Як він це зробив? („Здрастуй, татко! Давай я тобі допоможу збирати малину. Разом ми швидше впораємось.”)

Мишко з усієї сили старався працювати гарно і не відставати від татка. Ось вони вже й повний кошик назбирали. Татко був задоволений сином і похвалив його. Як він це зробив? („Молодець, Мишку, ти дуже працюючий. Приємно мати такого гарного сина!”)

От і казочці кінець, а хто слухав.... (молодець).

У подальшій роботі дітям пропонувалося **розіграти у парах** діалог між іграшками, використовуючи попередній матеріал гри.

Кросворд „Мої якості” (див. додаток Н).

Мета: закріпити знання дітей про шанобливі моральні якості.

Використовуючи добре знайомі дітям казки та оповідання, які читалися та обговорювалися на попередніх етапах, придумували разом з дітьми нові варіанти виходу із ситуацій, в які потрапили герої та розіграли їх. Задля цього використовувалися прийоми **зміни сюжету твору, заміни кінцівки творів, введення у казку нового героя** тощо. Наведемо приклад такої роботи.

Зміна сюжету казки „Як Зайчик образився на свою маму”

Мета: закріпити уявлення дітей про шанобливе ставлення до матері та вміння самостійно знаходити варіант вирішення моральної ситуації.

- Діти, ви пам’ятаєте, ми з вами читали казочку про неслухняного Зайчика, який образився на свою маму? Як називається ця казка? Чому Зайчик образився на маму? Як він себе повів, коли мама насварилася на нього? Чому він так зробив? Як почувалася мама Зайчика? Зайчик зробив

гарний вчинок чи поганий? Чому ви так думаєте? Як би ви поступили на місці Зайчика? Я пропоную вам змінити сюжет казки. Давайте придумаємо таку казочку, у якій би Зайчик був слухняним, не ображався на маму і не засмучував її своєю поведінкою Згодні? Тоді сідайте зручніше, і ще раз послухайте початок казки.

У затишній хатинці на лісовій галявині мешкав Зайчик зі своєю мамою. Одного разу захотілося йому пограти на сонячній галявині. „Мамо, можна я піду погуляти з друзями?” – запитав він. „Звісно можна, – відповіла мама, – тільки не запізнився на обід. Коли зозуля прокує тричі, повертайся додому, а то я хвилюватимусь”. „Я обов’язково повернуся вчасно” – запевнив Зайчик і побіг гуляти.

На лісовій галявині яскраво світило сонечко і звірята весело грали в різні ігри... (Діти придумують казку) Як назвемо нову казочку про Зайчика? (Варіанти відповідей дітей)

На третьому етапі з метою узагальнення, систематизації та закріплення уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері, формування в родинних вихованців клімату доброзичливості та взаєморозуміння між батьками та дітьми та інтеграції сімейного і родинного було проведено за участю батьків **родинні свята** „Хай щастям наша повниться сім’я”, „Мама, тато і я – дружна сім’я”, „Тепло татусевих долонь” (див. додатки Ш1, Ш2, Ш3).

Для вироблення у батьків педагогічних умінь у вихованні дітей, ефективного вирішення педагогічних ситуацій провели *семінари-практикуми* „Виховання моральних почуттів у дитини” та „Насильство у сім’ї та його вплив на виховання у дітей поваги до матері” (див. додатки Р1, Р2). Під час практикумів батьки мали змогу закріпити інформацію та свідомо використовувати отримані знання у вирішенні завдань виховання пошани до матері, що передбачає самостійне читання педагогічної літератури та виконання певних завдань-рекомендацій.

З метою формування у батьків педагогічних умінь та навичок виховання дітей, використовувався *метод обговорення змісту прочитаних книг*, присвячених проблемам виховання дітей в умовах родини (Р. Кемпбелл „Как на самом деле любит детей”, О. Захаров „Как предупредить отклонения в поведении ребенка?”, А. Співаковська „Как быть родителями?”, Д. Добсон „Непослушный ребенок”, Г. Хоментаскас „Семья глазами ребенка” та ін.).

Задля, поглиблення і закріплення знань про виховання дітей, спільними зусиллями батьків і педагогічного колективу було організовано та проведено *конференцію „Виховуємо шанобливу людину”* (див. додаток С). Тема конференції повідомлялася заздалегідь і передбачала активну участь у ній батьків. Проведення конференції супроводжувалося виставкою дитячих робіт „Все починається з мами”, педагогічною літературою для батьків, їхніми виступами, концертами художньої самодіяльності дітей, розповсюдженням пам’яток для батьків, педагогів та дітей.

Крім означених форм у роботі з батьками ми використали таку нетрадиційну форму, як *зустрічі на педагогічних посиденьках*.

Зустріч на педагогічних посиденьках на тему: „Сім’я – перша школа виховання поваги до матері”

Мета: залучити батьків до обміну досвідом морального виховання дітей; підвищення педагогічної культури батьків.

План зустрічі на педагогічних посиденьках:

1. Повідомлення педагога на тему: „Сутність феномену пошани до матері та його місце у сімейному вихованні”.

2. „Круглий стіл”: „Виховання етики спілкування у старших дошкільників”:

1) Бесіда з батьківською аудиторією на тему: „Культура мовлення – дзеркало моральної культури людини”.

2) Виступи батьків з обміну досвідом.

3) Обговорення педагогічних ситуацій за темою „круглого столу”.

4) Ознайомлення батьків з пам'яткою „Навчіть дитину увічливо спілкуватися”.

5) Підведення підсумків „круглого столу”.

3. Конкурс серед батьків „Народна мудрість про шанобливе ставлення до матері” (хто назве більше приказок та прислів'їв).

4. Перегляд та обговорення відеозаписа фрагмента заняття з дітьми „Шануй рідну неньку, то буде тобі скрізь гладенько”.

5. Презентація папки-теки „Матусині помічники”.

6. Виставка та огляд педагогічної та дитячої літератури.

У роботі з батьками було використано комплекс наочних засобів: стенди, сатирична стінгазета, „Куточок для батьків”. На *стендах* розміщувалися вирізки з газет і журналів („Пам'ятка батькам про дитину”, „На шляху до поваги” тощо). Разом з батьками було оформлено *сатиричну стінгазету*, яка привертала увагу своїми яскравими малюнками, влучним текстом і змушувала задуматися над своєю поведінкою. У „*Куточках для батьків*” розміщувалися короткі тексти на педагогічні теми, консультації, відповіді на запитання батьків, списки рекомендованої дитячої та педагогічної літератури, що сприяло вихованню у дітей шанобливого ставлення до матері в умовах родини.

2.4. Порівняльні результати рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників до і після формувального експерименту

Метою прикінцевого зрізу експериментальної роботи було з'ясування ефективності розробленої методики виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників.

Для більшої вірогідності здобутих на формувальному етапі експерименту даних проведено статистичний аналіз, виконаний за допомогою табличного процесора Excel з використанням вбудованих у

ньому статистичних функцій [162]. Зокрема, для кожного показника вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників були обчислені їхнє середнє значення, дисперсія, середнє відхилення і довірчий інтервал. При обчисленні довірчого інтервалу був прийнятий 95-відсотковий рівень надійності.

Для виявлення, чи є відмінності у середніх значеннях рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників в експериментальній групі на констатувальному етапі та прикінцевому зрізі дослідження суттєвими, чи вони є випадковими, були підраховані відношення:

$$t = \frac{|\bar{x}_{до} - \bar{x}_{після}|}{\sqrt{\frac{D_{до}}{n_{до}} + \frac{D_{після}}{n_{після}}}}, \quad (1)$$

де $\bar{x}_{до}$, $\bar{x}_{після}$ – середні показники рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників до і після експерименту, $D_{до}$ і $D_{після}$ – відповідні їм дисперсії, $n_{до}=134$, $n_{після}=67$ – кількість дошкільників у експериментальній групі до і після експерименту.

Далі, задавши ймовірність значущості висновків про характер відмінностей середніх значень досліджуваних рівнів до і після експерименту 99%, знаходимо з таблиці [162], яка пов'язує t з інтегралом ймовірності, критичне значення $t_{кр}=2,576$, що відповідає заданій ймовірності.

Проаналізуємо порівняльні результати виконання дітьми завдань за кожним показником вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників за методикою, аналогічною констатувальному етапу.

Когнітивний критерій

Показник: наявність у дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері.

Порівняльні результати наявності в дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері до і після формувального експерименту подано в таблиці 2.17.

Таблиця 2.17.

Порівняльні результати наявності в дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері до і після формувального експерименту

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Наявні уявлення	13	19,5	28	20,5	24	36,2	29	21,4
Не достатня наявність уявлень	34	49,6	64	48,1	39	57,3	69	51,4
Відсутність уявлень	20	30,9	42	31,4	4	6,5	36	27,2
середній рівень	0,8881		0,8955		1,2910		0,9478	
дисперсія	0,4875		0,5115		0,3407		0,4823	
сер.кв.відхилення	0,6982		0,7152		0,5837		0,6945	
довірчий інтервал	0,1182		0,1211		0,0988		0,1176	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	5,13				0,61			

Як видно з таблиці 2.17, кількісні показники експериментальних і контрольних груп відчутно відрізняються. Результати експерименту засвідчили, що значно зросла кількість дітей експериментальних груп, які добре усвідомили поняття „шанобливе ставлення до матері” (з 19,5% до формувального експерименту до 36,2% після його завершення). Збільшилась частка дітей, які мають недостатні уявлення про шанобливе ставлення до матері – з 49,6% до формувального експерименту до 57,3% після його завершення. Відповідно, зменшилась кількість дітей, у яких відсутні такі уявлення (з 30,9% до формувального експерименту до 6,5% після його завершення).

Зупинимось на відповідях дітей експериментальних груп на кожне запитання бліц-питальника. На запитання: „Чи шануєш ти свою маму?” усі діти 100% дали ствердну відповідь.

Аналіз відповідей на запитання: „Що означає „шанувати маму”?” дає підстави констатувати, що збільшилася частка дітей, які усвідомили зміст поняття „шанобливе ставлення до матері” – 42,4% дітей (до формувального експерименту – 17,2%), не в повній мірі усвідомили – 50,3% дітей (до формувального експерименту – 49,6%), не розуміють поняття „шанобливе ставлення до матері” – 7,3% дітей (до формувального експерименту – 30,9%). Приведемо приклади відповідей дітей. Так, до формувального експерименту Настя Д. (ЕГ) відповіла: „Треба любити маму і слухатися її”, після його завершення: „Шанувати маму – це означає любити її, допомагати в усьому, турбуватися про неї. Коли моя мама сумна – тоді і мені сумно. Я люблю, коли вона радісна. А на свято я їй приготувала подарунок”.

Відповіді дітей експериментальних груп на запитання: „Чи помічаєш ти, коли твоя мама засмучена? Що могло засмутити маму?” розподілилися таким чином: 33,5% дітей помічають засмученість мами і розуміють причини, які її викликають (до формувального експерименту – 19,6%), не завжди помічають засмученість мами і частково розуміють причини, що могли її викликати – 59,4% дітей (до формувального експерименту – 53,4%), не відповіли на запитання – 7,1% дітей (до формувального експерименту – 27%). Наведемо приклад відповідей Анжеліки С. (ЕГ): „Я помічаю, коли мама засмучена. Я не знаю, що її засмутило” (до формувального експерименту), „Я завжди помічаю настрій своєї мами. Мама буває засмучена, коли вона захворіла чи втопилася. А ще мама дуже засмучується, коли я розкидаю свої іграшки по квартирі” (після формувального експерименту).

Збільшився відсоток дітей експериментальних груп, які розуміють, що значить турбуватися про маму. Так, якщо відповідаючи на запитання: „Як ти турбуєшся про маму?”, до формувального експерименту 19,2% дітей дали правильні ґрунтовні відповіді, то після його завершення цей показник підвищився до 39,8%. 34,3% дітей до формувального експерименту дали частково правильну відповідь на запитання, після його завершення – 53,9%

дітей. Не відповіли на запитання 33,8% дітей до формувального експерименту, після його завершення цей показник знизився до 6,3%. Для прикладу порівнюємо відповідь Назара К. (ЕГ) до і після формувального експерименту: „Я допомагаю мамі, слухаюсь її” (до формувального експерименту), „Я завжди турбуюся про маму: допомагаю їй по господарству, слухаюсь її. Коли мама втомлена приходить з роботи, я тихенько граюся, не заважаючи їй, щоб вона відпочила” (після формувального експерименту). На це ж запитання Артур Б. (ЕГ) до формувального експерименту відповів: „Я турбуюсь про маму і слухаюсь її. Якщо я не буду слухатися, мені мама не дозволить грати на комп'ютері”. Після формувального експерименту відповідь хлопчика була такою: „Я завжди намагаюся турбуватися про маму. Допомагаю витирати пил, завжди прибираю свої іграшки й одяг. На дачі ми разом збирали смородину”.

Відповіді дітей на запитання: „Якими лагідними словами ти називаєш маму?” свідчать, що, якщо до формувального експерименту лише 21% дітей ЕГ змогли дібрати по три і більше лагідних слів для своїх матусь, то після його завершення таких дітей виявилось 33,4%. Наведемо приклад відповіді Марійки І.: „Я називаю маму мамочкою, мамусею” (до формувального експерименту), „Я люблю свою маму і називаю її мамочкою, матінкою, матусенькою, рідненькою, дорогою, найкращою” (після формувального експерименту). Змогли підібрати по одному-два пестливих слова для своїх мам 56,7% дітей (до формувального експерименту - 52,7%). Відповідно 9,9% дітей (26,3% до формувального експерименту) не дали відповіді на запитання.

Якщо, до формувального експерименту, відповідаючи на запитання: „Якби ти був чарівником, що б ти зробив для своєї матусі?” діти в основному віддавали перевагу матеріальним цінностям, то після його завершення діти ставили на перше місце морально-духовні. Відповіді розподілилися таким чином: 35,1% дітей дали повні ґрунтовні відповіді (до формувального експерименту - 17,6%), частково відповіли на запитання –

57,1% дітей (до формувального експерименту - 63,4%), не дали відповіді – 7,8% дітей (до формувального експерименту - 19%). Наприклад, Влад Б. до формувального експерименту відповів: „Я б подарував мамі багато грошей, великий будинок і новий автомобіль”, після його завершення: „Якби я був чарівником, я б зробив так, щоб моя мама завжди посміхалася, ніколи не засмучувалася і не плакала”.

Діти контрольних груп продемонстрували незначні зміни щодо їхніх уявлень про шанобливе ставлення до матері: ґрунтовні відповіді дали 21,4% дітей (до формувального експерименту – 20,5%); частково відповіли на запитання – 51,4% (до формувального експерименту – 48,1%), не відповіли на запитання – 27,2% (до формувального експерименту – 31,4%). Дітям, які не змогли дати відповіді на поставлені запитання, як і до формувального експерименту, було важко відповісти як правильно турбуватися про маму, а свої вчинки вони аргументували лише передбачаючи покарання або заохочення з боку дорослих.

Показник: спроможність дітей розуміти правильність вчинків своїх однолітків та власних вчинків стосовно матері.

Порівняльні результати обстеження дітей за методикою „Закінчи історію” відображені в таблиці 2.18.

Таблиця 2.18.

Порівняльні результати спроможності дітей правильно розуміти вчинки своїх однолітків та власні вчинки стосовно матері

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Спроможні розуміти	15	22,7	27	20,4	31	46,3	29	21,2
Не завжди спроможні розуміти	32	48	63	47,2	30	45,1	67	50,1
Не спроможні розуміти	20	29,3	44	32,4	6	8,6	38	28,7
середній рівень	0,9403		0,8731		1,3731		0,9328	
дисперсія	0,5188		0,5138		0,4130		0,4955	
сер.кв.відхилення	0,7203		0,7168		0,6427		0,7039	
довірчий інтервал	0,1220		0,1214		0,1088		0,1192	

Продовження таблиці 2.18.		
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	5,19	0,69

Як свідчить таблиця 2.18, значно більша кількість дітей експериментальних груп, порівняно з попередніми результатами виконання цього завдання, виявилися спроможними розуміти правильність вчинків своїх однолітків та власних вчинків стосовно матері і продемонстрували розуміння категорій „доброта (альтруїзм)-егоїзм”, „щедрість-жадоба”, „працьовитість-лінощі”, „правдивість-брехливість”. Цей показник зріс з 22,7% до 46,3%. У дітей контрольних груп також простежилася незначна динаміка в розумінні правильності власних вчинків та інших дітей стосовно матері та розуміння вищезначених моральних категорій. До формувального експерименту цей показник становив 20,4%, на прикінцевому – 21,2%.

Частково справилися з завданням 45,1% дітей ЕГ і 50,1% дітей КГ (до формувального експерименту відповідно 48% і 47,2%). Зменшилась кількість дітей, які не змогли виконати завдання, тобто таких, які виявилися неспроможними зрозуміти правильність вчинків своїх однолітків та власних вчинків стосовно матері: в ЕГ – з 29,3% до формувального експерименту до 8,6% після його завершення; в КГ – з 32,4% до 28,7%.

Як приклад наведемо результати виконання завдання Анатолієм Г. (ЕГ). До формувального експерименту хлопчик частково справився з виконанням завдання, адекватно оцінивши 3 і 4 ситуації і неадекватно – 1 і 2: „Андрійко показав свій малюнок” (ситуація 1); „Оленка попросила маму купити їй ще таких цукерок” (ситуація 2). На прикінцевому етапі відповіді хлопчика звучали так: „Андрійко зачекав, доки мама договорить і тоді показав свій малюнок” (1 ситуація); „Оленка сказала мамі: „Пригощайся!”” (ситуація 2).

Показник: відповідність уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності.

Порівняльні результати спостережень представлені в таблиці 2.19.

Таблиця 2.19.

Порівняльні результати відповідності уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності до і після формувального експерименту

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Відповідність	11	16,2	24	18,1	21	31,4	26	19,8
Часткова відповідність	23	34,3	44	32,8	38	56,3	47	34,7
Невідповідність	33	49,5	66	49,1	8	12,3	61	45,5
середній рівень	0,6716		0,6866		1,1866		0,7388	
дисперсія	0,5489		0,5734		0,4055		0,5810	
сер.кв.відхилення	0,7409		0,7572		0,6368		0,7623	
довірчий інтервал	0,1254		0,1282		0,1078		0,1291	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	6,10				0,56			

У результаті спостережень за дітьми виявлено (див. табл. 2.19), що переважна більшість дітей експериментальних груп (31,4%) демонструють типові прояви поваги до матері у своїй поведінці. До формувального експерименту таких дітей було 16,2%. У контрольних групах цей показник має незначне підвищення – з 18,1% до формувального експерименту до 19,8% на прикінцевому зрізі. Значно змінився відсоток дітей експериментальних груп, які продемонстрували незначну розбіжність між уявленнями про шанобливе ставлення до матері та типовими проявами поведінки у реальних умовах життєдіяльності – з 34,3% до формувального експерименту до 56,3% після його завершення. У контрольних групах таких дітей виявилось 34,7% (до формувального експерименту – 32,8%). Лише незначна частина дошкільників, віднесених до експериментальної групи продемонстрували егоїстичний напрям у поведінці, відсутність моральної направленості в поведінці стосовно матері – 12,3% проти 49,5% до формувального експерименту. Нажаль, у контрольних групах цей показник

залишився досить високим – 45,5% порівняно з 49,1% до формувального експерименту.

Отже, дані, отримані після виконання дітьми завдань за кожним із показників когнітивного критерія, дозволили зробити висновок, що проведена експериментальна робота на цьому етапі актуалізувала когнітивну сферу дітей дошкільного віку щодо вихованості у них шанобливого ставлення до матері: поглибилися та систематизувалися уявлення вихованців про пошану до матері; у дітей установилося адекватне, позитивне ставлення до цієї категорії; у дошкільників сформувалися та розвинулися навички адекватного оцінювання дій та вчинків як оточуючих, так і власних стосовно матері.

Порівняльні щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм до і після формувального експерименту подано в таблиці 2.20.

Таблиця 2.20.

**Порівняльні щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері
у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм
до і після формувального експерименту**

Щаблі	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Достатній	13	20,5	27	19,8	37	39,7	28	20,6
Задовільний	32	46,9	62	46,3	35	52,2	65	48,7
Низький	22	32,6	45	33,9	5	8,1	41	30,7
середній рівень	0,8731		0,8657		1,3134		0,9030	
дисперсія	0,5138		0,5193		0,3794		0,5055	
сер.кв.відхилення	0,7168		0,7206		0,6159		0,7110	
довірчий інтервал	0,1214		0,1220		0,1043		0,1204	
Перевірка значущості відмінностей щаблів до і після експ-ту (t)	5,39				0,43			

Як видно з таблиці 2.20, було зафіксовано зростання у експериментальних групах кількості дітей із достатнім щаблем вихованості шанобливого ставлення до матері за когнітивним критерієм із 20,5% до

формувального експерименту до 39,7% після його завершення; із задовільним щаблем – із 46,9% до 52,2% і зменшення кількості дітей із низьким щаблем із 32,6% до 8,1%. Незначні позитивні зрушення зафіксовані і в контрольній групі. Так, достатній щабель вихованості шанобливого ставлення до матері за когнітивним критерієм виявлено у 20,6% дітей (до формувального експерименту – у 20,5%), задовільний щабель – у 48,7% дітей (до формувального експерименту – у 46,3%) і низький щабель – у 30,7% дітей (до формувального експерименту – у 33,9%).

Емоційно-почуттєвий критерій

Показник: орієнтування в основних емоціях та почуття матері, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них.

Порівняльні результати здатності дітей орієнтуватися в основних емоціях і почуття матері, визначати їх та адекватно реагувати на них до і після формувального експерименту оформлено в таблицю 2.21.

Таблиця 2.21.

Порівняльні результати здатності дітей орієнтуватися в основних емоціях і почуття матері, визначати їх та адекватно реагувати на них до і після формувального експерименту

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Добре орієнтуються, визначають та адекватно реагують	12	18,2	23	17,4	37	39,4	26	19,1
Частково орієнтуються та визначають, не завжди адекватно реагують	28	42	57	42,1	35	53,3	58	43,6
Не орієнтуються і не визначають, неадекватно реагують	27	39,8	54	40,5	5	7,3	50	37,3
середній рівень	0,7910		0,7687		1,3209		0,8209	
дисперсія	0,5384		0,5211		0,3672		0,5351	
сер.кв.відхилення	0,7338		0,7219		0,6059		0,7315	
довірчий інтервал	0,1242		0,1222		0,1026		0,1239	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	6,45				0,59			

Як видно з таблиці 2.21, при повторному проведенні дидактичної вправи „Який у мами настрій?” було зафіксовано збільшення відсотку дітей експериментальних груп, які продемонстрували орієнтування в основних емоціях, правильно визначивши емоційний стан матері, зображеної на картинках, та адекватно відреагувавши на нього (з 18,2% до формувального експерименту до 39,4% після його завершення) або допустили незначні помилки при визначенні емоційних станів матері (з 42% до формувального експерименту до 53,3% після його завершення). Відповідно зменшилась кількість дітей, що не змогли виконати завдання (з 39,8% до формувального експерименту до 7,3% після його завершення).

Наведемо приклад бесіди з Олексієм Н. (ЕГ) до формувального експерименту та після його завершення. До формувального експерименту хлопчик частково справився із виконанням завдання:

Педагог: Розглянь уважно картинку. Як ти думаєш, який настрій у мами, зображеної на цій картинці?

Олексій Н.: Гарний.

Педагог: Як ти думаєш, що трапилось з мамою? Чому вона весела?

Олексій Н.: (відповідь відсутня).

Педагог: Що мама відчуває?

Олексій Н.: Їй радісно.

Педагог: Чому ти так думаєш?

Олексій Н.: (відповідь відсутня).

Після формувального експерименту відповіді хлопчика звучали таким чином:

Педагог: Розглянь уважно картинку. Як ти думаєш, який настрій у мами, зображеної на цій картинці?

Олексій Н.: Веселий.

Педагог: Як ти думаєш, що трапилось з мамою? Чому вона весела?

Олексій Н.: Можливо її син гарно себе поведив сьогодні або зробив їй якийсь подарунок.

Педагог: Що мама відчуває?

Олексій Н.: Радість. Вона задоволена.

Педагог: Чому ти так думаєш?

Олексій Н.: Мама посміхається, у неї веселі очі.

Позитивним є те, що збільшилась кількість дітей і контрольних груп, які, справилися з виконанням вправи (з 17,4% до формувального експерименту до 19,1% після його завершення). Однак переважна більшість дітей контрольних груп продемонстрували часткову орієнтацію в емоціях та почуттях матері (42,1% до формувального експерименту і 53,3% після його завершення). Не справились із виконанням завдання 37,3% дітей КГ (до формувального експерименту – 40,5%).

Показник: здатність відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати.

Порівняльні результати здатності дітей відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати до і після формувального експерименту подані в таблиці 2.22.

Таблиця 2.22.

Порівняльні результати здатності дітей відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати до і після формувального експерименту

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Здатні	11	17,3	24	18,1	24	35,8	25	18,8
Здатні частково	27	39,8	48	36,1	35	52,3	53	39,4
Не здатні або відповідь відсутня	29	42,9	62	45,8	8	11,9	56	41,8
середній рівень	0,7388		0,7164		1,2388		0,7687	
дисперсія	0,5363		0,5614		0,4206		0,5510	
сер.кв.відхилення	0,7323		0,7492		0,6485		0,7423	
довірчий інтервал	0,1240		0,1269		0,1098		0,1257	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	5,92				0,57			

Таблиця 2.22 засвідчує, якщо до формувального експерименту результати виконання дітьми другого завдання щодо визначення щаблів вихованості шанобливого ставлення до матері за емоційно-почуттєвим критерієм виявилися не досить високими, а уявлення дітей про причини, що викликають той чи той емоційний настрій матері, виявилися суперечливими і не завжди відповідали їхнім віковим можливостям (17,3% дітей ЕГ і 18,1% дітей КГ), то після формувального експерименту 35,8% дітей ЕГ і 18,8% дітей КГ адекватно відреагували на пропоновані ситуації і дали аргументовані, ґрунтовні відповіді на поставлені запитання; зуміли простежити зв'язок між емоціями матері, життєвими обставинами, намірами та поведінкою дітей. Збільшилась кількість дітей, які справилися із завданням, допустивши незначні помилки, або дали не досить повні і аргументовані відповіді: з 39,8% дітей ЕК до формувального експерименту до 52,3% після його завершення і з 36,1% дітей КГ до формувального експерименту до 39,4% після його завершення. Як і на попередньому етапі, для досить великого відсотка дітей контрольних груп (45,8% до формувального експерименту і 41,8% після його завершення) завдання виявилось досить складним і вони не змогли правильно назвати причини, що могли б викликати той чи той настрій матері. Серед дітей експериментальних груп таких виявилось 11,9% (до формувального експерименту – 42,9%).

Наведемо приклади реакцій дітей на ситуації. Наталя С. (ЕГ) до формувального експерименту дала такі відповіді: ситуація 1: „Оля порозкидала іграшки”; ситуація 2: „Сергійко поламав машинку”; відповіді на ситуації 3 і 4 відсутні. Після формувального експерименту відповіді дівчинки звучали таким чином: ситуація 1: „Мама розсердилася, тому що Оля включила без дозволу комп'ютер”; ситуація 2: „Маму була неприємно вражена, тому що Сергійко прийшов додому в дуже брудних черевиках”; ситуація 3: „Мама пораділа, тому що Іринка гарно виступила на святі”; ситуація 4: „Мама прийшла втомлена з роботи, а Андрійко помив посуд”.

Показник: відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатністю до емоційного співпереживання матері; вмінням усвідомлювати свої переживання та здатністю керувати власними емоціями.

Щоб виявити чи відбулися зміни в емоційному стані та індивідуальних почуттях дитини по відношенню до своєї сім'ї (зокрема до матері), знову послуговувалися методикою „Малюнок сім'ї”. Інтерпретація тесту після формувального експерименту дала змогу виявити позитивні зрушення у міжособистісних взаєминах дитини з матір'ю.

Кількісний аналіз результатів методики „Малюнок сім'ї” представлений у таблиці 2.23.

Таблиця 2.23.

Порівняльні результати розподілу дітей за типами взаємин з матір'ю до і після формувального експерименту

Показник (тип взаємин)	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Сприятливі взаємини	18	27,3	43	32,1	50	74,2	49	36,6
Конфліктні взаємини	28	41,2	53	39,4	13	19,5	50	37,1
Ворожі взаємини	21	31,5	38	28,5	4	6,3	35	26,3
середній рівень	0,9627		1,0373		1,6866		1,1045	
дисперсія	0,5882		0,6031		0,3346		0,6160	
сер.кв.відхилення	0,7669		0,7766		0,5784		0,7848	
довірчий інтервал	0,1299		0,1315		0,0979		0,1329	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	8,72				0,70			

Таблиця 2.23 засвідчує, що, якщо до формувального експерименту у більшості дітей і експериментальної, і контрольної груп були виявлені конфліктні взаємини з матір'ю (41,2% дітей ЕГ і 39,4% дітей КГ), то після формувального експерименту зафіксовано такі взаємини у 19,5% дітей ЕГ і 37,1% дітей КГ. Зменшився відсоток старших дошкільників, які відчувають ворожість у взаєминах з матір'ю з 31,5% до 6,3% у ЕГ і з 28,5% до 26,3% у

КГ. Відповідно збільшилась кількість дітей, які демонструють сприятливі стосунки з матір'ю (з 27,3% до 74,2% у ЕГ і з 32,1% до 36,6% у КГ).

Така тенденція констатує позитивні зміни у психологічному мікрокліматі сімей вихованців та про позитивні зрушення у емоційному самопочутті дитини у родинному колі. Зауважимо про ефективність використання у цьому напрямі методик, спрямованих на формування у старших дошкільників емоційно-почуттєвої єдності з довколишніми: „Намисто”, „Фрагмент світу”, „Назви емоцію”, „Повітряна кулька” та ін.

Порівняльні щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за емоційно-почуттєвим критерієм до і після формувального етапу подано в таблиці 2.24.

Таблиця 2.24.

**Порівняльні щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері
у дітей старшого дошкільного віку за емоційно-почуттєвим критерієм
до і після формувального експерименту**

Щаблі	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Достатній	14	20,9	30	22,5	33	49,8	33	24,8
Задовільний	28	41	53	39,2	28	41,7	54	40
Низький	25	38,1	51	38,3	6	8,5	47	35,2
середній рівень	0,8284		0,8433		1,4179		0,8955	
дисперсія	0,5601		0,5799		0,4074		0,5861	
сер.кв.відхилення	0,7484		0,7615		0,6383		0,7656	
довірчий інтервал	0,1267		0,1289		0,1081		0,1296	
перевірка значущості відмінностей щаблів до і після експ-ту (t)	6,94				0,56			

Дані таблиці 2.24 дозволяють констатувати, що проведена дослідницько-експериментальна робота на цьому етапі актуалізувала емоційно-почуттєву сферу дітей експериментальних груп щодо вихованості шанобливого ставлення до матері: діти навчилися усвідомлювати свої переживання, відчувати і розуміти емоційний стан матері; орієнтуватися в

основних емоціях та почуттях матері, уміють їх визначати та адекватно реагувати на них; розуміють причини, що можуть викликати той чи той емоційний настрій матері. Під час контрольного етапу достатній щабель продемонстрували 49,8% дітей ЕГ і 24,8% дітей КГ, задовільний – 41,7% дітей ЕГ і 40% дітей КГ, низький – 8,5% дітей ЕГ і 35,2% дітей КГ.

Діяльнісний критерій

Показник: здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері.

Порівняльні результати виконання старшими дошкільниками завдання „Добре-погано” представлені в таблиці 2.25.

Таблиця 2.25.

Порівняльні результати здатності дітей давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері до і після формувального експерименту

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Оцінка адекватна, мотивована	13	19,2	25	18,4	24	36,7	26	19,3
Оцінка частково адекватна, не достатньо мотивована	29	43	58	43,5	36	54,2	60	44,6
Оцінка немотивована або відсутня	25	37,8	51	38,1	7	9,1	48	36,1
середній рівень	0,8209		0,8060		1,2761		0,8358	
дисперсія	0,5351		0,5295		0,3790		0,5253	
сер.кв.відхилення	0,7315		0,7277		0,6156		0,7248	
довірчий інтервал	0,1239		0,1232		0,1042		0,1227	
перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	5,51				0,34			

Дані, отримані в результаті виконання дітьми завдання „Добре-погано” див. табл. 2.25), засвідчують, що значна частка дітей експериментальних груп (36,7%) спроможні дати адекватну мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері. До формувального експерименту таких дітей було 19,2%. Дали частково адекватну, не достатньо мотивовану

оцінку – 54,2% дітей ЕГ (до формувального експерименту – 43%). Зменшилась кількість дітей, які не справились із завданням – з 37,8% до формувального експерименту до 9,1% після його завершення.

Наведемо приклад відповіді Дениса С. (ЕГ). До формувального експерименту хлопчик дав неадекватну відповідь щодо зображеного на картинках і не зміг дати оцінку діям дітей. Після формувального експерименту Денис С. проявив здатність аргументовано оцінювати вчинки своїх однолітків стосовно матері:

Педагог: Що зображено на картинці?

Денис С.: Хлопчик плаче, тому що мама не купує йому нову машинку.

Педагог: Чому ти поклав цю картинку до тих, на яких зображено погані вчинки дітей?

Денис С.: Тому що так не можна себе поводити.

Педагог: Що хлопчик зробив неправильно?

Денис С.: Хлопчик вередує. А так не можна поводитися. Не можна вимагати у мами купити нову машинку.

Педагог: Що відчула мама в цей час?

Денис С.: Мамі було неприємно. Вона засмутилася.

Педагог: Як би ти вчинив у такій ситуації?

Денис С.: Я не вередую, коли мама каже, що немає грошей. Треба почекати, поки мама отримає зарплату, і тоді вона купить машинку.

Як і на попередньому етапі дослідження, переважна більшість дітей контрольної групи продемонструвала недостатній рівень вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм. Так, із завданням справились 19,3% дітей (до формувального експерименту – 18,4%); частково виконали завдання – 44,6% дітей (до формувального експерименту – 43,5%); не виконали завдання – 36,1% дітей (до формувального експерименту – 38,1%).

Показник: уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері у повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно”.

Порівняльні результати уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері у повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно” до і після формувального експерименту представлені в таблиці 2.26.

Таблиця 2.26

Порівняльні результати уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері у повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів „хочу” і „потрібно” до і після формувального експерименту

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Уміють надати допомогу, співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”	15	23,4	35	26,4	27	39,7	36	26,8
Не завжди уміють надати допомогу та частково співвідносять мотиви „хочу” і „потрібно”	30	43,7	56	41,9	33	50,1	58	43,5
Не вміють надати допомогу, не співвідносять мотиви „хочу” і „потрібно”	22	32,9	43	31,7	7	10,2	40	29,7
середній рівень	0,9030		0,9403		1,2910		0,9701	
дисперсія	0,5503		0,5785		0,4153		0,5663	
сер.кв.відхилення	0,7418		0,7606		0,6444		0,7525	
довірчий інтервал	0,1256		0,2188		0,1091		0,1274	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	4,57				0,32			

Дані таблиці 2.26 дають можливість простежити динаміку в умінні дітьми експериментальних груп підкоряти мотив „хочу” мотиву „потрібно”, тобто виявити стосовно матері такі гуманні якості, як доброзичливість, чуйність, безкорисливість, уміння допомогти. Відсоток таких дітей збільшився з 23,4% до формувального експерименту до 39,7% після його завершення. Збільшилась частка дітей, порівняно з попередніми даними, що пропонували альтернативні варіанти вирішення ситуацій: спочатку подивитися мультфільм, а потім допомогти мамі; попросити бабусю доглянути молодшого братика, а самому піти кататися на роликах

тощо. На початку експерименту таких дітей виявилось 43,7%, після його завершення – 50,1%. Егоїстичною спрямованістю відрізнялися відповіді 10,2% дітей, у той час, як до формувального експерименту цей відсоток становив 32,9%.

Наведемо приклад виконання завдання Денисом Ш. (ЕГ). До формувального експерименту у ситуаціях морального вибору хлопчик надав перевагу: перегляду улюбленого мультфільму, а не допомозі мамі по господарству; спочатку покататися на роликах з друзями, а потім доглянути за молодшим братиком; перегляду цікавого фільму, а не сидінню в тиші, поки мама відпочиває. Після формувального експерименту Денис Ш. зробив такий вибір: допомогти мамі по господарству, а потім подивитися цікавий мультфільм; доглянути за молодшим братом, а не піти покататися з друзями на роликах; посидіти в тиші, поки мама відпочиває, а не включити телевізор і подивитися фільм.

У дітей, віднесених до контрольних груп, також простежується незначна динаміка в умінні співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно”. Так, нами було зафіксовано, що 26,8% дітей уміють співвідносити ці мотиви (до формувального експерименту цей показник становив 26,4%); 43,5% дошкільників продемонстрували часткове їх співвідношення (до формувального експерименту – 41,9%); не вміють співвідносити означені мотиви 29,7% (до формувального експерименту – 31,7%).

Показник: уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері.

Порівняльні результати виконання завдання „Як би я вчинив?” представлено в таблиці 2.27.

Як видно з таблиці 2.27, після формувального експерименту 32,3% дітей ЕГ і 23,3% дітей КГ продемонстрували вміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері. До формувального експерименту ці показники становили 19,3% у дітей ЕГ і 21,6% у дітей КГ.

Таблиця 2.27.

**Порівняльні результати вміння дитиною самостійно знаходити
правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок
стосовно матері до і після формувального експерименту**

Показник	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Уміють знаходити правильний вихід	13	19,3	29	21,6	21	32,3	31	23,2
Не завжди знаходять правильний вихід	24	36,4	45	33,8	39	58,3	48	35,7
Не вміють знаходити правильний вихід або відповідь відсутня	30	44,3	60	44,6	7	9,4	55	41,1
середній рівень	0,7537		0,7687		1,2239		0,8209	
дисперсія	0,5737		0,6107		0,3678		0,6097	
сер.кв.відхилення	0,7574		0,7814		0,6065		0,7808	
довірчий інтервал	0,1282		0,1323		0,1027		0,1322	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	5,61				0,55			

Значно більша частка дітей експериментальних груп (58,3%), порівняно з початком експерименту (36,4%) припускалися незначних помилок при виконанні завдання (див. табл. 2.27). У контрольній групі цей відсоток підвищився з 33,8% до 35,7%. Пропонували неправильний вихід із ситуацій або виявилися неспроможними виконати завдання 9,4% дітей ЕГ (до формувального експерименту – 44,3%) і 41,1% дітей КГ (до формувального експерименту – 44,6%).

Проілюструємо виконання дітьми завдань конкретними прикладами. До формувального експерименту Олег Н. (ЕГ) спромігся правильно виконати лише одне завдання. Після формувального етапу хлопчик справився з усіма завданнями: історія 1: „Я б попросив дозволу показати малюнок або зачекав би поки мама звільниться, а тоді показав би свій малюнок”; історія 2: „Я б запросив маму скуштувати цукерок разом зі мною”; історія 3: „Я б запропонував мамі допомогти позбирати яблука”; історія 4: „Я б зізнався, що це я зламав, але я не спеціально”.

За результатами, отриманими під час виконання дітьми вищеописаних завдань, мали змогу визначити порівняльні щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку за діяльнісним критерієм до і після формувального експерименту.

Результати отриманих даних подані в таблиці 2.28.

Таблиця 2.28.

**Порівняльні щаблі вихованості шанобливого ставлення до матері
у дітей старшого дошкільного віку за діяльнісним критерієм
до і після формувального експерименту**

Щаблі	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Достатній	13	19,6	29	22	23	34,5	31	23,3
Задовільний	25	38,1	49	36,2	33	54,9	51	38
Низький	28	42,3	56	41,8	7	10,6	52	38,7
середній рівень	0,7687		0,7985		1,2388		0,8433	
дисперсія	0,5659		0,5937		0,3907		0,5948	
сер.кв.відхилення	0,7523		0,7705		0,6251		0,7713	
довірчий інтервал	0,1274		0,1305		0,1058		0,1306	
Перевірка значущості відмінностей щаблів до і після експ-ту (t)	5,56				0,48			

Як видно з таблиці 2.28, аналіз результатів виконаних завдань зафіксував зростання у експериментальних групах кількості дітей із достатнім щаблем вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм до 34,5%, із задовільним щаблем – до 54,9% і зменшення кількості дітей із низьким щаблем до 10,6%. Незначні позитивні зрушення зафіксовані і в контрольній групі. Так, достатній щабель вихованості шанобливого ставлення до матері за діяльнісним критерієм виявлено у 23,3% дітей, задовільний щабель – у 38% дітей і низький щабель – у 38,7% дітей.

Отже, проведена експериментальна робота з дітьми старшого дошкільного віку сприяла підвищенню показників вихованості шанобливого

ставлення до матері за діяльнісним критерієм. Діти навчилися реалізувати моральні норми в ситуаціях ігрової та ділової взаємодії з матір'ю; навчилися співвідносити мотиви „хочу” і „потрібно” та самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері.

Як уже зазначалося вище, суттєвим для виявлення вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників виявилось уміння дітей давати адекватну оцінку власній поведінці. Тому вважали за доцільне провести вивчення і порівняльний аналіз самооцінки дітей експериментальних і контрольних груп та зафіксувати зміни у рівнях самооцінки дітей. Для цього знову ж послуговувалися адаптованою до нашого дослідження методикою „Сходинки гуманності”.

Порівняльні результати обстеження особливостей самооцінки дітей до і після формувального експерименту подано в таблиці 2.29.

Таблиця 2.29.

Порівняльні результати обстеження особливостей самооцінки дітей старшого дошкільного віку до і після формувального експерименту

Самооцінка	До формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Об'єктивна, критична	16	24,2	33	24,5	46	68,1	35	26,1
Необ'єктивна, некритична	38	55,7	75	56,4	15	22,6	74	55,3
Не визначена	13	20,1	26	19,1	6	9,3	25	18,6
середній рівень	1,0373		1,0522		1,5821		1,0746	
дисперсія	0,4389		0,4376		0,4373		0,4422	
Сер.кв.відхилення	0,6625		0,6615		0,6613		0,6650	
довірчий інтервал	0,1122		0,1120		0,1120		0,1126	
Перевірка значущості відмінностей показників до і після експ-ту (t)	6,74				0,28			

Як видно з таблиці 2.29, переважна більшість дітей експериментальних груп (68,1%), оцінили свою поведінку досить об'єктивно і продемонстрували усвідомлення того, що не завжди їхні

вчинки бувають шанобливими стосовно матері. До формувального експерименту таких дітей виявилось лише 24,2%. Порівняльні результати самооцінки до і після формувального експерименту засвідчили відсутність егоїстичних мотивів у поведінці дітей. Самооцінка дітей, віднесених до контрольних груп, залишилася майже на тому ж рівні (26,1%), що й до формувального експерименту (24,5%) і має необ'єктивний і некритичний характер. Однак, було виявлено і певну розбіжність між результатами обстеження та реальною поведінкою дошкільників і експериментальних, і контрольних груп. Ми підтримуємо думку Л. Врочинської [42], що це є свідченням того, що самооцінка дошкільників не завжди відображає моральну цінність їхньої поведінки. Результати обстеження дозволяють засвідчити, що цілеспрямована дослідницько-експериментальна робота сприяла формуванню у старших дошкільників позитивного ставлення до себе та адекватної самооцінки.

Оскільки обчислені по формулі (1) за даними експерименту значення t для експериментальних груп є суттєво більшим за $t_{кр}$, то це свідчить, що відмінності середніх значень рівнів в експериментальній групі до і після формувального експерименту є не випадковими (значимими, суттєвими).

Дані таблиць 2.20, 2.24, 2.28, 2.29 дали змогу зафіксувати значне зростання рівня вихованості шанобливого ставлення до матері у вихованців експериментальних груп, а також певні позитивні зрушення у контрольних групах дітей старшого дошкільного віку (див. табл. 2.30).

Таблиця 2.30.

**Порівняльні рівні вихованості шанобливого ставлення до матері
у дітей старшого дошкільного віку до і після формувального
експерименту**

Рівні	До формувального експерименту				Після формувального експерименту				Різниця	
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	КГ
	n	%	n	%	n	%	n	%	%	%
Достатній	13	20,3	29	21,4	27	41,3	31	22,9	+21	+1,5
Задовільний	29	42	54	40,6	34	49,6	56	42,2	+7,6	+1,6

Продовження таблиці 2.30.

Низький	25	37,7	51	38	6	9,1	47	34,9	-25,6	-3,1
середній рівень	0,8209		0,8358		1,3209		0,8806			
дисперсія	0,5500		0,5701		0,3970		0,5678			
сер.кв.відхилення	0,7416		0,7550		0,6301		0,7535			
Довірчий інтервал	0,1256		0,1278		0,1067		0,1276			
Перевірка значущості відмінностей рівнів до і після експ-ту (t)	5,95		0,49							

Як видно з таблиці 2.30, кількісні показники достатнього рівня вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників експериментальної групи після формувального експерименту значно перевищували показники дітей контрольної групи і відповідні показники, здобуті під час констатувального етапу експерименту. Достатнього рівня вихованості шанобливого ставлення до матері досягли 41,3% дітей експериментальної групи (до формувального експерименту – 20,3%; показник зріс на 21%), задовільний рівень вихованості шанобливого ставлення до матері виявили 49,6% дітей (до формувального експерименту – 42%; показник зріс на 7,6%), на низькому рівні вихованості шанобливого ставлення до матері залишилося 9,1% (було – 37,7%; показник зменшився на 25,6%) дітей старшого дошкільного віку. У контрольній групі достатнього рівня вихованості шанобливого ставлення до матері досягли 22,9% дітей (до формувального експерименту – 21,4%; показник зріс на 1,5%), задовільний рівень вихованості шанобливого ставлення до матері виявлений у 42,2% дітей (було – 40,6%; показник зріс на 1,6%), низький – у 34,9% дітей (було 38%; показник зменшився на 3,1%).

Динаміку рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників представлено на рис. 2.3.

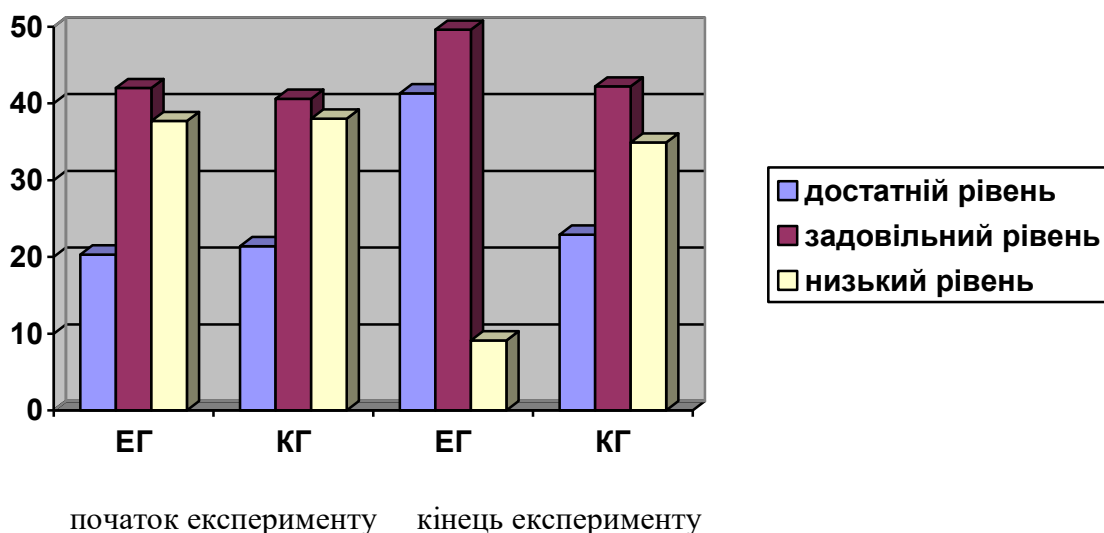

Рис. 2.3. Динаміка рівнів вихованості шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників

Таким чином, прикінцеві діагностичні зрізи засвідчують високу вірогідність висунутої в дослідженні гіпотези і дають можливість стверджувати про ефективність впровадження в навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів методики виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері. Підтвердженням цього є статистичні дані, зафіксована динаміка підвищення рівнів вихованості у дітей шанобливого ставлення до матері до формувального експерименту і після його завершення, а також позитивні відгуки батьків і педагогів.

Основні положення даного розділу дослідження висвітлені у таких авторських публікаціях: [31-32].

Висновки з другого розділу

В основу експериментального дослідження лягли особистісно зорієнтований теоретичний підхід та низка системотворчих принципів: дитиноцентризму, цілісності, гуманізації, демократизації, диференціації й індивідуалізації, природовідповідності, наступності і послідовності, цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій, співпереживання, принцип аналізу власних і чужих вчинків.

Виокремлено інформаційно-змістовий, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти шанобливого ставлення до матері, які стали основою для визначення когнітивного, емоційно-почуттєвого та діяльнісного критеріїв та їхніх показників. Це дало змогу схарактеризувати рівні вихованості шанобливого ставлення до матері в дітей старшого дошкільного віку (достатній, задовільний, низький).

Аналіз отриманих даних констатувального етапу дослідницької роботи уможливив виявити часткову обізнаність батьків і вихователів щодо сутності поняття „шанобливе ставлення дітей до матері” та методів його ефективного виховання, а також недостатнє налагодження роботи дошкільних навчальних закладів із сім'ями з метою надання їм допомоги у процесі виховання у дітей шанобливого ставлення до матері.

Дані констатувального етапу дослідження засвідчили, що дошкільники в основному продемонстрували задовільний (42% дітей ЕГ і 40,6% дітей КГ) та низький (37,7% дітей ЕГ і 38% дітей КГ) рівні вихованості шанобливого ставлення до матері. Достатній рівень було виявлено у 20,3% дітей ЕГ і 21,4% дітей КГ. Зважаючи на отримані дані, ми можемо констатувати недостатню вихованість у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері за когнітивним, емоційно-почуттєвим та діяльнісним критеріями.

Розроблена експериментальну модель реалізації педагогічних умов виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері обіймала три етапи: інформаційно-збагачувальний, рефлексивно-діяльнісний, інтегративно-творчий. Інформаційно-збагачувальний етап мав за мету дати дітям уявлення про шанобливе ставлення до матері, навчити їх адекватно оцінювати вчинки своїх однолітків та давати мотивовану оцінку власним вчинкам стосовно матері. Цей етап передбачав реалізацію педагогічної умови – інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників. Метою рефлексивно-діяльнісного етапу було навчити дітей

орієнтуватися в основних емоціях та почуття матері, умінню їх визначати та адекватно реагувати на них; здатності відчувати та розуміти емоційний стан матері та причини, що можуть його викликати; розвиток у дитини відчуття емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю; ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатності до емоційного співпереживання матері; вміння усвідомлювати свої переживання та здатності керувати власними емоціями. На цьому етапі реалізовувалась педагогічна умова – створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині. Інтегративно-творчий етап передбачав систематизацію уявлень дітей про моральні норми поведінки, вироблення стереотипів і відпрацювання навичок шанобливої поведінки дошкільників стосовно матері. На цьому етапі реалізовувалась педагогічна умова – суб'єкт-суб'єктна зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”.

Порівняння здобутих результатів до і після формувального експерименту дало змогу зафіксувати динаміку змін, що відбулися у кількісному розподілі старших дошкільників за рівнями вихованості у них шанобливого ставлення до матері. Так, достатнього рівня вихованості шанобливого ставлення до матері досягли 41,3% дітей експериментальної групи (до формувального експерименту – 20,3%; показник зріс на 21%), задовільний рівень вихованості шанобливого ставлення до матері виявили 49,6% дітей (до формувального експерименту – 42%; показник зріс на 7,6%), на низькому рівні вихованості шанобливого ставлення до матері залишилося 9,1% (було – 37,7%; показник зменшився на 25,6%) дітей старшого дошкільного віку. У контрольній групі достатнього рівня вихованості шанобливого ставлення до матері досягли 22,9% дітей (до формувального експерименту – 21,4%; показник зріс на 1,5%), задовільний рівень вихованості шанобливого ставлення до матері виявлений у 42,2% дітей (було – 40,6%; показник зріс на 1,6%), низький – у 34,9% дітей (було 38%; показник зменшився на 3,1%).

ВИСНОВКИ

Дослідження присвячено проблемі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників, у якому обґрунтовано й апробовано педагогічні умови, експериментальну модель і методику їх реалізації.

1. Шанобливе ставлення до матері – це складник моральної вихованості, що виявляється в позитивному сприйнятті дитиною емоційного, фізичного, психологічного образу матері, її статусу в родині і родинних відносинах. Воно засноване на моральних знаннях і досвіді дитини та відображається в моральних учинках стосовно матері, безумовній повазі, турботі, гуманності, доброзичливості, довірі і допомозі. Структуру цього ставлення утворюють світоглядно-пізнавальний, емоційно-вольовий і дієвий складники. Вихованість у дитини шанобливого ставлення до матері є результатом морального виховання, що виявляється у відчутті і прояві дитиною поваги, пошани до матері, піклуванні, ніжності та турботі про неї. У контексті виховання в дитини шанобливого ставлення до матері поняття „ставлення” є видовим щодо понять „взаємовідносини” і „відносини”.

2. Вихованість шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників виявляється через інформаційно-змістовий, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти. Підставою для оцінки рівнів цієї вихованості є когнітивний, емоційно-почуттєвий і діяльнісний критерії. Відповідно критеріїв і показників (наявність у дітей уявлень про шанобливе ставлення до матері, спроможність розуміти правильність вчинків однолітків та власних стосовно матері, відповідність уявлень дітей про шанобливе ставлення до матері типовим проявами їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності, орієнтування в основних емоціях і почуттях матері, уміння їх визначати та адекватно реагувати на них, здатність відчувати і розуміти емоційний стан матері та причини, що його викликали; відчуття дитиною емоційно-почуттєвої єдності з матір'ю, ставлення до себе та матері як найвищої цінності; здатність до емоційного

співпереживання матері, уміння усвідомлювати власні переживання і здатність керувати власними емоціями; уміння дитини надати безкорисливу допомогу матері в повсякденних ситуаціях; співвіднесення мотивів «хочу» і «потрібно»; уміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно матері; здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно матері) вихованість у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері проявляється на достатньому, задовільному і низькому рівнях.

3. Педагогічними умовами, що забезпечують виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері є інтеграція сімейного та суспільного виховання у процесі виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників; створення сприятливого психологічного клімату в дошкільному навчальному закладі та родині; суб'єкт-суб'єктна зорієнтованість відносин у системі „дорослий-дитина”. В організації виховного процесу їх реалізація відбувається за моделлю, що складається з інформаційно-збагачувального, рефлексивно-діяльнісного, інтегративно-творчого етапів і методики, що передбачає реалізацію педагогічних умов виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників.

4. За результатами експериментального дослідження доведено, що визначені педагогічні умови забезпечують виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері. Кількість дітей, які досягли достатнього рівня вихованості цього ставлення збільшилася в експериментальній групі на 21%, задовільного рівня – на 7,6%. На 25,6% зменшився відсоток дітей, віднесених до низького рівня. Натомість у контрольних групах не відбулося відчутних якісних і кількісних змін у рівнях вихованості в дітей шанобливого ставлення до матері: достатній рівень підвищився на 1,5%, задовільний рівень – на 1,6%; низький рівень знизився на 3,1%.

Дисертаційне дослідження не є повним і завершеним розв'язанням порушеної проблеми. Зважаючи на вікові та індивідуальні особливості

розвитку дошкільників, перспективною є розробка методики виховання шанобливого ставлення до матері в дітей інших вікових груп, в умовах повної і неповної сім'ї, з урахуванням виховних впливів мас-медіа та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : НПО „МОДЭК”, 2000. – 416 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
3. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Г. Ананьев; под ред. А. А. Бодалева. – М. : Педагогика, 1980. – 215 с.
4. Артемова Л. В. Содержание и организация общения дошкольников как средство нравственного воспитания : автореф. дис... д-ра. пед. наук : 13.00.01 – – общая педагогика, история педагогики и образования. – Тбилисси, 1985. – 51 с..
5. Артемова Л. В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре / Л. В. Артемова. – К. : Вища школа, 1988. – 160 с.
6. Артемова Л. В. Моральне виховання дошкільників / Л. В. Артемова. – К. : Рад. школа, 1974. – 104 с.
7. Артемова Л. В. Театрализованные игры дошкольников : Книга для воспитателей детского сада / Л. В. Артемова. – М. : Просвещение, 1991. – 127 с.
8. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку „Я у Світі” / наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко. – 2-е вид. випр. – К. : Світич, 2008. – 430 с.
9. Базовий компонент дошкільної освіти // Дошкільне виховання. – 1999. – № 1. – С. 6–9.
10. Белкин А. С. Знаете ли Вы своего ребенка? / А. С. Белкин – М. : Знание, 1986. – 76 с.

11. Бестужев-Лада И. В. Ступени к семейному счастью / И. В. Бестужев-Лада. – М. : Академия, 1998. – 207 с.
12. Бех И. Д. Категорія ставлення в контексті розвитку “Я” особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 9–21.
13. Бех И. Д. Нравственность личности : стратегия становления / И. Д. Бех. – Ровно, 1991. – 146 с.
14. Бех И. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : Науково-методичний посібник / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
15. Бех И. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
16. Бех И. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
17. Бех И. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С 16–23.
18. Бех И. Д. Виховання особистості / У 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : Теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003.– 344 с.
19. Богуш А. М. Народнознавча обізнаність дітей дошкільного віку / А. М. Богуш // Наукові записки Рівненського педінституту. – 1999. – № 5. – С. 8–11.
20. Богуш А. М. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / А. М. Богуш, Н. В. Гавриш – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2008. – 408 с.
21. Богуш А. Содержание и методика эстетических бесед с младшими школьниками / Богуш А., Богданова О., Калинина О. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
22. Бодалев А. А. Психология общения : Избранные психологические труды / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во Моск. психол.-социального ин-та; Воронеж : НПО „МОДЭК”, 2002. – 320 с.

23. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте : Психологические исследования / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
24. Болдырев Н. И. Нравственное воспитание школьников : Вопросы теории / Н. И. Болдырев. – М. : Педагогика, 1979. – 223 с.
25. Бордиченко Е. В. Об активности детей в воспитательном процессе / Е. В. Бордиченко // Дошкольное воспитание. – 1965. – № 8. – С. 28–30.
26. Боришевский М. И. Особенности отношения ребенка к правилам поведения в игровой ситуации / М. И. Боришевский // Вопросы психологии. – 1965. – № 4. – С. 44–53.
27. Бутенко О. Г. Идеал матері у контексті досвіду народної педагогіки та психолого-педагогічної науки / О. Г. Бутенко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань : РВЦ «Софія», 2007. – Випуск 20. – С. 83–86..
28. Бутенко О. Г. Сім'я – провідна виховна інституція: історичний аспект / О. Г. Бутенко // Рідна школа. – 2009. – № 1 (950). – С. 73–75.
29. Бутенко О. Г. Родина та її роль у вихованні шанобливого ставлення до матері / О. Г. Бутенко // Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий, 2009. – Ч. 2. – С. 48–54.
30. Бутенко О. Г. Виховання у старших дошкільників шанобливого ставлення до матері: понятійно-категоріальний апарат / О. Г. Бутенко // Імідж сучасного педагога. – № 6–7 (105–106). – 2010. – С. 121–124.
31. Бутенко О. Г. Стан проблеми виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників у практиці роботи сучасних дошкільних навчальних закладів та сім'ї / О. Г. Бутенко // Зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. [«Спільна робота школи сім'ї, громадськості з формування особистості, громадянина України»], (Черкаси, 18-19 травня 2010 р.). – Черкаси : Вид. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2010. – С. 13–15.

32. Бутенко О. Учить дитину шанувати маму: виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників : [навч.-метод. посіб.] / О. Бутенко. – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2010. – 100 с.
33. Бутенко О. Г. Інтеграція сімейного та суспільного виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників / О. Г. Бутенко // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2010. – № 3. – С. 96–100.
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.
35. Венгер А. Л. Соотношение возрастных и индивидуальных закономерностей психического развития ребенка : дис.... д-ра психол. наук : 19.00.13, 19.00.04 / А. Л. Венгер. – М., 2002. – 294 с.
36. Вечерок Т. В. Сімейні традиції у формуванні моральних цінностей старшокласників: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія та методика виховання / Т. В. Вечерок. – Луганськ, 2005. – 229 с.
37. Вильям Стерн. Психология раннего детства до шестилетнего возраста / Вильям Стерн. – Петроград, 1922. – 288 с.
38. Виноградова Н. Ф. Дети, взрослые и мир вокруг / Н. Ф. Виноградова, Т. А. Куликова – М : Просвещение, 1993.– 128 с.
39. Воспитание гуманных чувств у детей / Под ред. Л. Н. Проколиенко, В. К. Котырло. – К. : Рад. школа, 1987. – 174 с.
40. Воспитание детей дошкольного возраста / Авт. кол.: Л. Н. Проколиенко. - К. : Рад. школа, 1991. – 365 с.
41. Воспитателю о работе с семьей : пособие для воспитателя детского сада / [Загик Л. В., Куликова Т. А., Маркова Т. А. и др.]; под ред. Н. Ф. Виноградовой. – М. : Просвещение, 1989. – 192 с.
42. Врочинська Л. І. Виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 – дошкільна педагогіка / Л. І. Врочинська. – Рівне, 2008. – 233 с.

43. Вчителі-батьки-вихователі / [за ред. В. Г. Постового]. – К. : ІПВ, 1990. – 237 с.
44. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский. – СПб. : СОЮЗ, 1997. – 224 с.
45. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
46. Гагарін М. І. Виховання морально-естетичних почуттів молодших школярів засобами української народної казки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / М. І. Гагарін. – Умань, 2007. – 193 с.
47. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
48. Гончаров Н. К. Методология и методы педагогики как науки / Н. К. Гончаров. – М., 1968. – 75 с.
49. Горбачева В. А. Формирование поведения детей в детском саду / В. А. Горбачева. – М., 1957. – 160 с.
50. Гордійчук О. Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія та методика виховання / О. Є. Гордійчук. – Чернівці, 2008. – 280 с.
51. Гусейнов А. А. Введение в этику / А. А. Гусейнов. – М. : МГУ, 1985. – 208 с.
52. Данилов М. А. Педагогический процесс и его диалектика / М. А. Данилов // Советская педагогика. – 1970. – № 7. – С. 99–107.
53. Демидова Н. И. Формирование „образа семьи” у старших дошкольников : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Н. И. Демидова. – М., 2003. – 186 с.
54. Деятельность и взаимоотношения дошкольников / Т. А. Репина, Т. В. Антонова, О. М. Гостюхина и др. – М. : Педагогика, 1987. – 192 с.
55. Дьяченко О. М. Воображение дошкольника / О. М. Дьяченко. – М. : Знание, 1986. – 96 с.

56. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

57. Жуковская Р. И. Воспитание ребенка в игре / Р. И. Жуковская. – М. : Знание, 1990. – 216 с.

58. Загик Л. В. Содержание педагогического просвещения родителей по нравственному воспитанию дошкольников / Л. В. Загик // За единство принципов воспитания детей в дошкольном учреждении и семье : из опыта работы. – М. : Просвещение, 1982. – С. 138–142.

59. Залізняк А. М. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з батьками з морального виховання дітей старшого дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / А. М. Залізняк. – Умань, 2009. – 247 с.

60. Занков Л. В. Дидактика и жизнь / Л. В. Занков. – М. : Просвещение, 1968. – 156 с.

61. Заредінова Е. Р. Формування морально-ціннісних взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сучасній кримськотатарській сім'ї : автореф. дис. .... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / Е. Р. Заредінова. – К., 2004. – 18 с.

62. Зимбули А. Е. Лекции по этике : учебное пособие / А. Е. Зимбули. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2003. – 176 с.

63. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 433 с.

64. Караковский В. А. Чтобы воспитание было успешным / В. А. Караковский. – М. : Знание, 1979. – 96 с.

65. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 – дошкільна педагогіка / О. І. Кисельова. – Одеса, 2009. – 278 с.

66. Козлова С. А. Нравственное воспитание дошкольников в процессе ознакомления с явлениями общественной жизни / С. А. Козлова // Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания детей

дошкольного віку : сб. матеріалів. – М., 1995. – 182 с.

67. Козлюк О. А. Формування гуманістичної спрямованості спілкування дітей старшого дошкільного віку / О. А. Козлюк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. Випуск 27. – Рівне : РДГУ, 2003. – С. 34–37.

68. Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива : система личных взаимоотношений / Я. Л. Коломинский. – Минск : Народная асвета, 1984. – 250 с.

69. Коломинский Я. Л. Память шестилетнего ребенка : Учителю о психологии детей шестилетнего возраста / Я. Л. Коломинский, Е. А. Палько. – М.: Просвещение, 1988. – 190 с.

70. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні / наук. ред. О. Л. Кононко. – К. : ред. журналу “Дошкільне виховання”, 2003. – 243 с.

71. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вузів / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.

72. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис... д-ра психол. наук : 19.00.07 / О. Л. Кононко / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 37 с.

73. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід) / О. Л. Кононко – К. : Стилос, 2000. – 336 с.

74. Кононко О. Л. З сім'ї – у дошкільний заклад / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 1980. – № 8. – С. 9–10.

75. Концепція дошкільного виховання в Україні (проект). – К. : Освіта, 1993. – 16 с.

76. Концепція національного виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інф. збірник МО України. - 1996. - № 13.

77. Корчак Я. Как любить ребенка : Книга о воспитании / Януш Корчак – М. : Политиздат, 1990. – 493 с.

78. Косарева О. І. Педагогічні умови формування гармонійних взаємин батьків з дітьми старшого дошкільного віку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 - дошкільна педагогіка / О. І. Косарева. – К., 2006. – 20 с.

79. Котирло В. К. Виховання культури поведінки у дітей дошкільного віку / В. К. Котирло, О. І. Кульчицька. – К. : Рад. школа, 1963. – 56 с.

80. Кочубей Т. Д. Василь Сухомлинський та родинне виховання на сучасному етапі // Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф [„Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі»], (Слов'янськ, 27-29 вересня 1999 р.) / Т. Д. Кочубей. – Слов'янськ : Словянський державний педінститут, 1999. – С. 107–109.

81. Кочубей Т. Д. Дитинство в силовому полі особистісно зорієнтованого виховання в системі неперервної освіти / Т. Д. Кочубей // Зб. мат. Між нар. наук.-практ. конф. – Чернівці, 1999. – С. 93–97.

82. Кочубей Т. Д. Проблема періодизації дитинства у людинознавчих науках та її вплив на процес навчання і виховання / Т. Д. Кочубей // Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – К. : Науковий світ, 2002. – Ч. 3. – С. 163–171.

83. Кочубей Т. Д. Дитинство : наукові підходи до його розуміння / Т. Д. Кочубей // Рідна школа. – 2003. – № 12. – С. 17–20.

84. Кочубей Т. Д. Духовно-моральний розвиток особистості в дитинстві / Т. Д. Кочубей // Збірник наукових праць Херсонського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. Випуск 54. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – С. 182–185.

85. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 – дошкільна педагогіка / О. І. Кошелівська. – К., 2002. – 241 с.

86. Красовицький М. Ю. На власні очі : Проблема морального виховання учнів у теорії і практиці вітчизняної та американської педагогіки / М. Ю. Красовицький. – К., Нью-Йорк : Педагогічна думка, 1998. – 160 с.
87. Краткая философская энциклопедия. - М. : Изд. группа „Прогресс” – „Энциклопедия”, 1994. – 576 с.
88. Кузь В. Г. Материнська школа: виховання в родині / В. Г. Кузь // Педагогіка і психологія. – 1995. - № 4. – С. 125-131.
89. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Куликова Т. А – М. : Издательский центр „Академия”, 1999. – 232 с.
90. Кульчицька О. І. Моральне виховання дошкільників / О. І. Кульчицька. – К., 1967. – 32 с.
91. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / А. Ф. Лазурский. – Петроград, 1921. – 401 с.
92. Лаппо В. В. Формування у старших дошкільників ціннісного ставлення до рідного краю засобами етнокультури (на прикладі гуцульського етнорегіону) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 – дошкільна педагогіка / В. В. Лаппо. – Івано-Франківськ, 2008. – 287 с.
93. Ледняк Ю. В. Педагогічний потенціал фольклору Східного регіону України : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / Ю. В. Ледняк. – Слов'янськ, 2002. – 213 с.
94. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1.- С. 26-64.
95. Леонтьев Д. А. Человек деятельности / Д. А. Леонтьев, А. Н. Леонтьев // Психологический журнал. – 1993. – № 2. – С. 80-91.
96. Лисенко Н. В. Педагогіка українського дошкілля : навч.-метод. посіб. [для студ. вищ. закл.] / Н. В. Лисенко, Н. Р. Кирата – Івано-Франківськ : Плай, 2001. — 208 с.
97. Литвиненко С. А. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності :

автореф. дис.... д-ра пед. наук : 13. 00. 04. – теорія і методика професійної освіти / С. А. Литвиненко. – К., 2005. – 20 с.

98. Литвиненко С. А. Українська народна казка як засіб гуманного виховання першокласників / С. А. Литвиненко // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 76 – 82.

99. Лозовой В. А. Нравственная культура личности : содержание и пути формирования : [учебное пособие] / В. А. Лозовой. – Харьков, 2001. – 144 с.

100. Лохвицька Л. В. Формування пізнавальних інтересів у дітей старшого дошкільного віку в навчально-ігровому середовищі : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.01.08 – дошкільна педагогіка / Л. В. Лохвицька. – К., 2000. – 20 с.

101. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології / М. П. Лукашевич. - К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.

102. Люблинская А. А. Учителю о психологии младшего школьника : пособие для учителя / А. А. Люблинская. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

103. Маишева В. А. Работа с родителями : [пособ. для учителя] / Маишева В. А. – М. : Просвещение, 1982. – 64 с.

104. Маршицька В. В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку : дис... канд. пед. наук : 13.00.08 – дошкільна педагогіка / В. В. Маршицька / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – 186 с.

105. Машовець М. Учіть дитину любити маму / Марина Машовець // Дошкільне виховання. – 2003. – № 5. – С. 28–29.

106. Методи вивчення сім'ї : Науково-методичні матеріали / Уклад.: І. М. Трубавіна, Н. А. Бугаєць; Укр. держ. центр соціальних служб для молоді. – К. : УДЦССМ, 2001. – 68 с.

107. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : Навчальний посібник. 4-те вид., доп. / Н. Є. Мойсеюк. – Київ, 2003. – 615 с.

108. Моральное воспитание дошкольников : из опыта работы / [сост.: Л. В. Артемова, Е. А. Таранова]. – К. : Рад. шк., 1984. – 136 с.
109. Морева Г. И. Самооценка как фактор регуляции морального поведения дошкольника : автореф. дис... канд. психол. наук / Г. И. Морева. – 1985. – 19 с.
110. Мудрик О. В. Социальная педагогика / О. В. Мудрик. - М. : Академия, 1999. – 234 с.
111. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М., 1985. – С. 128–178 с.
112. Мухина В. С. Возрастная психология : Феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000.– 452 с.
113. Мухина В. С. К проблеме социального развития ребенка / В. С. Мухина // Психологический журнал. – 1980. – № 5. – С. 43 – 53.
114. Мухина В. С. Психология детства и отрочества / В. С. Мухина. – М. : Инс-т практич. психологии, 1998. – 488 с.
115. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологических отношений человека // Психол. наука в СРСР / В. Н. Мясищев. – М. : Просвещение, 1960. – С. 110–125.
116. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев [под ред. А. А. Бодалева]. – М. : Ин-т практ. психологии; Воронеж : НПО „МОДЭК”, 1995. – 356 с.
117. Немов Р. С. Психология : В 3 кн. Кн.2. : Психология образования / Р. С. Немов. - М. : Просвещение „ВЛАДОС”, 1995. – 496 с.
118. Непомнящая Н. И. Становление личности ребенка 6-7 лет / Н. И. Непомнящая. – М. : Педагогика, 1992. – 160 с.
119. Никитина Л. А. Родителям XXI века / Л. А. Никитина, Ж. С. Соколова. - М. : Знание, 1997. – 192 с.
120. Основы дошкольной педагогики / [под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой]. – М. : Педагогика, 1980. – 272 с.
121. Островская Л. Ф. Беседы с родителями о нравственном

воспитании дошкольника : кн. для воспитателя детского сада / Островская Л. Ф. – М. : Просвещение, 1987. – 144 с.

122. Островская Л. Ф. Педагогические ситуации в семейном воспитании дошкольников / Островская Л. Ф. – М., 1990. – 174 с.

123. Павленчик В. А. Формирование положительных взаимоотношений детей 6-го года жизни в совместной трудовой деятельности : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. А. Павленчик. – К., 1982. – 18 с.

124. Павленчик В. О. Моральне виховання дошкільнят. Орієнтовний зміст роботи у вікових групах дитячого садка з позицій системного підходу / В. О. Павленчик // Палітра педагога. – 1997. – № 2. – С. 3–5.

125. Павленчик В. О. Співробітництво з однолітками : Аналіз результатів роботи педагога / В. О. Павленчик // Дошкільнє виховання. – 2000. – № 3. – С. 3–4.

126. Паркинсон К. Н. Дети. Как их воспитывать / К. Н. Паркинсон, М. К. Растомджи, С. Паври – СПб, 1992. – 124 с.

127. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 348 с.

128. Педагогическая энциклопедия. – Т. 4. – Москва : «Сов. энциклопедия», 1968. – 340 с.

129. Педагогіка: навч. посібник [для студ вищ. навч. закл.] / В. М. Галузьяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця : РВВ ВАТ “Вінницька обл. друкарня”, 2001. – 200 с.

130. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. – К. : Педагогічна думка, 2001. – С. 85.

131. Петренко О. Б. Виховання любові до матері у педагогічній спадщині В. Сухомлинського : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / О. Б. Петренко. – К., 1999. – 203 с.

132. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологи : Избранные труды / А. В. Петровский. – М. : Педагогика, 1984. – 280 с.

133. Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания / Артур Владимирович Петровский. – М. : Знание, 1981. – 95 с.

134. Петровский А. В. Теоретическая психология : Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности „Психология”/ А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Academia, 2001.– 495 с..

135. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів : Навчальний посібник / Авт. кол. : Демиденко В. К. (керівник) та ін. - К. : ІЗМН, 1996. – 204 с.

136. Платонов К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 216 с.

137. Побірченко Н. С. Використання української етнопедагогіки в дошкільному закладі : навч. посіб. / Н. С. Побірченко, Н. В. Рогальська. — К. : Наук. світ, 2003. — 117 с.

138. Повалій Л. В. Виховання у підлітків поваги до батьків засобами етнопедагогіки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / Л. В. Повалій. – К., 1999. – 203 с.

139. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2008. - № 2. – С. 6–9.

140. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2008. – № 4 – С. 3–5.

141. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посіб./ Т. І. Поніманська. – К. : Академвидав, 2004. – 456 с. – (Альма матер).

142. Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку : [монографія] / Т. І. Поніманська. – Рівне: РДГУ, 2006. – 352 с.

143. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. Практикум : навч. посіб. / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська – К. : Видавничий Дім „Слово”, 2004. – 352 с.

144. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників : навч.

посіб. / Поніманська Т. І. – К. : Вища школа, 1993. – 111 с.

145. Постовий В. Г. Сучасна сім'я і її педагогіка / Постовий В. Г. – К. : ШВ, 1994. – 272 с.

146. Почеревина Л. П. Психологические условия соблюдения дошкольниками норм в ситуации морального выбора : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. П. Почеревина. – М., 1984. – 20 с.

147. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : дис... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. / Ю. О. Приходько. – К., 1997. – 428 с.

148. Пріма Р. М. Соціалізація особистості молодшого школяра засобами родинно-побутової звичаєвості : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Український держ. педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова / Р. М. Пріма. – К., 1996. – 173 с.

149. Прозоров Г. С. Воспитание у детей уважения к старшим / Г. С. Прозоров. – М. : Государственное учебно-педагогическое изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 23 с.

150. Проскура Е. В. Развитие познавательных способностей дошкольников / Е. В. Проскура. / [под ред. Л. А. Венгера] – К. : Рад. школа, 1982. – 128 с.

151. Психология личности и деятельности дошкольника / [под ред. А. В. Запорожца, Д. Б. Эльконина]. – М., 1965. – 296 с.

152. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания детей дошкольного возраста : Сб. статей. – М. : АПН СССР, 1983. – 132 с.

153. Психолого-педагогический словарь / [под ред. П. И. Пидкасистого]. – Р. на Дону : «Феникс», 1998. – 544 с.

154. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / [под ред. А. В. Запорожца, Л. З. Неверович. – М. : Просвещение, 1986. – С. 15–21.

155. Рогальська І. П. Дитина у сучасному довіллі : особливості взаємодії / І. П. Рогальська. – Вісник інституту розвитку дитини. – Випуск 5 – 36. наук. праць. – К., 2009. – С. 138-142.

156. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості в дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / І. П. Рогальська. – Луганськ, 2009. – 20 с.

157. Рогальська І. П. Сутнісні характеристики соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості у дошкільному дитинстві / І. П. Рогальська // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Спецвипуск 4. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – Ч. 1. – С. 230-236.

158. Рогальська І. П. Соціалізація особистості в дошкільному дитинстві : сутність, специфіка, супровід : [монографія] / І. П. Рогальська – К. : Міленіум, 2009, – 400 с.

159. Рубинштейн С. Л. Отношение как психологическая категория / С. Л. Рубинштейн. – М., 1995. – 628 с.

160. Рубинштейн С. Л. Теоретические вопросы психологии и проблемы личности. Психология личности / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1982.– 378 с.

161. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

162. Румшинский Л. З. Математическая обработка результатов эксперимента / Л. З. Румшинский. – М. : Наука, 1971. – 192 с.

163. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – К. : Веселка, 1998. – 210, [5] с.

164. Сидельский А. П. Проблема сознания отношений в отечественной педагогике / А. П. Сидельский. – Ставрополь : СПИ, 1998. – 175 с.

165. Сизон В. Г. До розуму через почуття / В. Г. Сизон // Світло. – 1998. - № 3 - С. 39–43.

166. Сіданіч І. Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку : дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 07. / І. Л. Сіданіч. – К., 2004. – 209 с.

167. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Вища школа, 2001. – 246 с.

168. Современный философский словарь / [под общ. ред. В. Е. Кемерова]. – Бишкек, 1996. – 608 с.

169. Сорокина В. В. Негативные переживания детей в начальной школе / В. В. Сорокина // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 43–52.

170. Словарь по этике / [под ред. И. С. Кона]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1988. – 136 с.

171. Словник-хрестоматія педагогічних понять : Навч. посібник для студентів, аспірантів, викладачів. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – 272 с.

172. Стеркина Р. Б. Роль деятельности в формировании самооценки у детей дошкольного возраста : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Р. Б. Стернина. – М., 1977. – 15 с.

173. Страшний В. І. Виховання учнів початкових класів загальноосвітньої школи на родинних традиціях українського народу : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / В. І. Страшний. – К., 2004. – 19 с.

174. Стрелкова Л. П. Уроки сказки : [рассказы, сказки, задания для детей и родителей] / Л. П. Стрелкова. – М. : Педагогика, 1989. – 124, [3] с.

175. Стрюк Е. И. Формирование положительных межличностных отношений у детей среднего дошкольного возраста : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. И. Стрюк. – К., 1990. – 178 с.

176. Субботский Е. В. Генезис личностного поведения дошкольников и стиль общения / Е. В. Субботский // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 68–78.

177. Субботский Е. В. Нравственное развитие дошкольников / Е. В. Субботский // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 29–37
178. Субботский Е. В. Формирование морального действия у ребенка / Е. В. Субботский // Вопросы психологии. – 1979. – № 3. – С. 47–55.
179. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 45–47.
180. Сухомлинська О. В. Права дитини в контексті історичних і сьогоденних реалій / О. В. Сухомлинська // Педагогічна газета. – 2003. – № 2. – С. 7.
181. Сухомлинский В. О. Вибрані твори [Текст] : в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976–1977. – Т. 5: Бачити себе. – 1977. – 639 с.
182. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків : Прапор, 2005. – 640 с.
183. Тимофеева О. С. Воспитание уважительного отношения младшего школьника к родителям в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / О. С. Тимофеева. – Оренбург, 2005. – 196 с.
184. Тимошенко М. И. Воспитание заботливого отношения к окружающим людям у детей старшего дошкольного возраста в детском саду : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.00 / М. И. Тимошенко. – М., 1966 – 17 с.
185. Титаренко Т. М. Нравственное воспитание дошкольников в семье / Татьяна Михайловна Титаренко. – К. : Рад. школа, 1985. – 95 с. – (Б-ка для родителей).
186. Титаренко Т. М. Психологические факторы, влияющие на эмоциональное отношение дошкольников к моральным нормам / Т. М. Титаренко // Формирование взаимоотношений дошкольников в

детском саду и семье / [под ред. В. К. Котырло]. – М., 1987. – С. 22–39.

187. Тищенко С. П. Психологія виховного впливу сім'ї на дитину / С. П. Тищенко. – К. : Знання, 1982. – 47 с. – (Серія УІІ: педагогічна).

188. Тлумачний словник-довідник моральних та духовних понять і термінів : Навч. посіб. / Уклад.: О. А. Біда, Н. В. Орлова, Л. І. Прокопенко, Ю. В. Тимошенко. [ра ред. Л. І. Прокопенко]. – Черкаси : Вид. від ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. – 244 с.

189. Толковый словарь русского языка / [под ред. С. Н. Ожегова, Н. Ю. Шведова]. – М., 1996. – 928 с.

190. Трубавіна І. М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками : науково-метод. матеріали для працівників соціальних служб, учителів, соціальних педагогів, студентів педагогічних вузів / Трубавіна І. М. – К. : УЦДССМ, 2000. – 88 с.

191. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. – 488 с.

192. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 – дошкільна педагогіка / Т. С. Фасолько. – Рівне, 1999. – 209 с.

193. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л. Ф. Илличев, П. Н. Ковалев, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

194. Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / В. К. Котырло, Т. М. Титаренко, Ю. А. Приходько. – М. : Педагогика, 1987. – 144 с.

195. Харламов И. Ф. Педагогіка : учебное пособие / И. Ф. Харламов. – М. : Высшая школа, 1997. – 576 с.

196. Химич Н. Є. Формування гуманних взаємовідносин у дітей шостого року життя в іграх-драматизаціях : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. Є. Химич – К., 1996. – 148 с.

197. Химич Н. Є. Формування гуманних взаємовідносин у дітей 6 року життя в іграх-драматизаціях : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / Н. Є. Химич. – К., 1996. – 17 с.
198. Химич Н. Родинне виховання в сучасних умовах / Н. Химич // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 18-20.
199. Цінності освіти і виховання : Науково-методичний збірник / АПН України / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської]. – К., 1997. – 224 с.
200. Червінська І. Використання досягнень української етнопедагогіки у моральному вихованні дітей // Українська етнопедагогіка у контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання / [за ред. проф. Н. Лисенко] / І. Червінська. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 128–134.
201. Шевченко В. М. Воспитание справедливых взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. М. Шевченко. – К., 1994. – 187 с.
202. Щуркова Н. Е. Культура современного урока / Н. Е. Щуркова. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 210 с.
203. Эльконин Д. Б. Детская психология. Развитие ребенка от рождения до 7 лет / Д. Б. Эльконин. – М. : Изд-во Междунар. пед. академии, 1995. – 224 с.
204. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Якобсон. – М. : Педагогика. – 1984. – 144 с.
205. Adler A. Problem children // Individ. Psycholog. – 1988. V. 44. – № 4.
206. Kohlberg L. Stages of Moral Development as a Basis of Moral Education / L. Kohlberg // Moral Education interdisciplinary Approaches. – Toronto : University of Toronto Press, 1971 – P. 23–92.
207. Maslow A. Motivation and personality / A. Maslow. – Rev. Ed. New York : Harper and Row, 1970. – 91 p.
208. Maslow A.H. Toward a humanistic psychology // Etc. – Vol.13. – 1956. – P.10 – 22.

209. Murphey D. Constructing the child: Relations between parent's beliefs and child's outcomes // *Developmental Review*. – 1992. – V.12. – P.199 – 232.

210. Plutchik R. A general psychoevolutionary theory of emotions. In Plutchik R., Kellerman H. (Eds.) *Emotions: Theory, research and experience: Vol.1*. N.Y.: Academic Press, 1980. – P. 3-33.